

KUR'ÂN İLİMLERİNİN GELİŞİM VE ETKİLEŞİM SÜREÇLERİNİN ZAMAN VE MEKÂN FAKTÖRLERİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

Abdullah BAYRAM**

Öz

Kur'ân ilimlerinin doğuşu, Hz. Peygamber'in zamanına kadar götürülebilir. Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın yorumlanmasına hizmet ve aracılık eden ilimlerdir. Bunlar, doğuşundan günümüze kadar gelişim ve etkileşim süreçleri geçirmiş ve Hicrî X. asra kadar genellikle tabii ve matlûp gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Hicrî VIII-X. asırlar, gerek zaman gerekse eser açısından, onların zirve dönemlerini temsil etmektedir. Fakat Hicrî X. asrı mütepakip, Kur'ân ilimleri kendilerini inşa yerine, tekrar etmeye başlamıştır. Söz konusu zirve dönemlerinin eserleri halen aşılabilmiş değildir. Bu durağan süreç modern döneme kadar sürmekle birlikte, bunlar ihtiyaç ve problemlere belli bir ölçüde cevap vermişlerdir. Çağdaş dönemde ise, muhtelif şekil ve içeriklerde yeni çalışmalar gerçekleştirmiştir. Makalede *Ulümü'l-Kur'ân* kavramının niçin ve nasıl doğduğu incelenmiş ve bu alana dair çalışmalar zaman ve mekân faktörleri bağlamında değerlendirilmiştir. Bu da, Kur'ân ilimlerinin mahiyetinin ve Tefsirdeki konumunun tabii süreçleri içerisinde gözlemlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu açılarından makale, Kur'ân ilimlerinin ihtiyaca binaen üretilip geliştirilen ilimler olduğunu vurgulamanın yanı sıra onların özgün yapı ve işlevlerinin doğru algılanmasına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân İlimleri, İşlev, Gelişim, Etkileşim.

Analysis of Development and Interaction Processes of the Qur'anic Exegesis in the Context of Time and Place Factors

Abstract

It is possible to take the birth of the Qur'anic Exegesis until the time of the Prophet Mohammad. These sciences have served and mediated the Qur'anic commentary from the past to the present day. They had processes of development and interaction from its birth to the present. Because they are influenced by subjectivity of the Qur'anic commentaries, time and space factors

* Makalenin altyapısını İSAM 2016 Yaz Eğitim ve Araştırma Destek Programı'na sunup TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nde gerçekleştirdiğim "Doğuşundan Günümüze Kadar Kur'ân İlimlerinin Gelişim, Değişim ve Etkileşim Süreçlerinin Yeni/Yenilenmiş Tefsir Usûlü Çalışmalarının Temellendirilmesi Açısından Analizi" adlı projem teşkil etmektedir. Bu vesileyle araştırmacılara muhtelif imkânlar sağlayan ve İslâm ilim ve kültür hayatına dair pek çok proje gerçekleştiren İSAM'a teşekkür ediyorum.

** Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. Assistant Professor, Balıkesir University, Faculty of Theology, Department of Tafseer. Balıkesir/Turkey (abdullahbayram@balikesir.edu.tr) / Gsm: 05336279886.

and each other. They continued their natural development as far as the 10th century A.H. Thus the 8th-10th centuries A.H. constituted the summits of these sciences. However, these sciences have repeated themselves instead of building after the periods. The works written during the summit periods are still inexcusable. The negative effects of this recession have not been perceived as much as the modern era. Although this static process lasts until the modern turnaround, it has met the needs of society at a certain level. In the modern period new works have been carried out in various forms and contents. In the article, the concept of *Ulum al-Qur'an* is examined and its original meaning is given. In this respect, their origins, coverage, historical developments and their definitions and places in Tafsir literature have been analyzed. This can prevent them from being misunderstood and carrying out missions that are contrary to their structure and function. In this framework we evaluated how they were produced and why they were produced, as well as the factors that influenced this process. In this light, this article reveal that The Qur'anic Exegesis are the science that must be continuously produced and developed according to the needs and problems of the times. The article emphasizes that Qur'anic Exegesis should be developed according to the needs and problems of the times, but it also sheds light on the proper perception of their original structures and functions.

Keywords: Ulum al-Qur'an, Function, Development, Interaction.

Giriş

Hız. Peygamber'in tefsir ve tebyin görevleri çerçevesinde (bk. el-Mâide 5/67; İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/44) Kur'ân âyetleri hakkında açıklamaları bulunmaktadır. O, bu açıklamalarında dil başta olmak üzere bir takım teknikler ve metodolojik araçlar kullanmıştır.¹ Bu bakımdan onun söz konusu faaliyetlerinin Kur'ân tefsirinin yanı sıra, Kur'ân ilimlerinin nüvelerini de ihtiva ettiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.² Bu yüzden Kur'ân ilimlerinin Hız. Peygamber'in tefsire dair yaptığı örnek açıklamaların zımnında zihnen mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Gerek nüve gerekse zihnen Hız. Peygamber'in tefsir örneklerine kadar irca edilmesi mümkün görünen Kur'ân ilimleri, yorum eylemi ile etkileşim içinde oldukları için doğuşundan günümüze kadar güncel bir konu oluşunu umumiyetle sürdürmüştür. Bu süreç incelendiğinde Kur'ân ilimlerinin ıstılahî anlamına ilişkin herhangi bir tanıma yer verilmeyen klasik kaynaklara mukabil modern dönemde kaleme alınan eserlerde onun konusu, içeriği ve amacını

¹ Bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr.: Ahmed M. Şâkir ve Mahmûd M. Şâkir (Kahire: Müessesetü'r-risâle, 1955-1969), c. XI, s. 493-496; Hadis için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 41; "Tefsir", 31/1.

² Bk. Abdülhamit Birışık, "Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVI (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), s. 402.

vurgulayan muhtelif tarifler yapılmıştır.³ Bu hususu, “nüzülü, tertibi, derlenmesi, yazılması, okunması, i‘câzı, nâsîh ve mensuhu, kendisine yönelik itirazların çürütülmesi gibi açılardan Kur’ân’a dair konu ve ilimleri ele alan bir ilimdir.”⁴ şeklinde örneklendirebiliriz.

Zaman ve mekân faktörleri, tefsire dair diğer faaliyetleri etkilediği gibi, Kur’ân ilimlerini de etkilemiştir. Bu duruma Kur’ân’ın metinleşmesine dair faaliyetler örnek olarak verilebilir. Meselâ Hz. Peygamber’in vefatından sonra Kur’ân’ın derlenmesiyle ilgili yapılan çalışmalarla, her şeyden önce onun metninin korunması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Kur’ân’ın âyet ve sûreleri derlenip, *Mushaf* haline getirilmiştir. Böylece Kur’ân, iki kapak arasına alınarak maddî yönden muhafaza edilmiştir.⁵ Kur’ân metni çerçevesinde yapılan bu faaliyetler gibi, Kur’ân ilimleri alanında da çalışmalar yapılmıştır. Çünkü Kur’ân’ın mushaflaşması konusunun ardından, Kur’ân’ın doğru yorumlanmasına ilişkin problemler ortaya çıkmıştır. Bu meseleninse iki ayağı söz konusudur. Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyası çeşitli kültür ve medeniyetleri barındırmaya başlamasıyla birlikte, ana dilleri farklı olan veya Arapça başta olmak üzere İslâmî ilimlere yeterince hâkim olamayan kitleler doğmuştur. Bu durum, Kur’ân’ın hem okunması hem de anlaşılmasına dair bazı müşkillere yol açmıştır. Diğer taraftansa kökleri tâbiîn dönemine kadar uzanan çeşitli fikrî ve siyâsî cereyanlar, görüşlerinin doğruluğunu kanıtlamak için öncelikle Kur’ân’ı referans almışlardır. Bunun üzerine, müfessirler Kur’ân’ın nesnel kural ve kaidelere göre yorumlanmasını temin etmek için, Kur’ân’ın lafız ve anlam boyutlarına dair *i‘râbü’l-Kur’ân*, *mecâzü’l-Kur’ân*, *müşkilü’l-Kur’ân*, *el-vüçûh* ve *n-nezâir* ve *i‘câzü’l-Kur’ân* gibi Kur’ân ilimlerini üretip geliştirmişlerdir.⁶ Bu çalışmalar, tebeu’t-tâbiîn dönemine kadar bu minvalde sözlü kültürle sürdürülmüştür. Tebeu’t-tâbiîn dönemi ile Tefsirin tedvin dönemi başlamış ve söz konusu ilimler yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Makalede işleyeceğimiz gibi, istisnalar hariç, Kur’ân ilimlerine dair ilk yazılı eserler, Hicrî II. asrın sonları ile III. asrın başlarında telif edilmiştir.⁷

Tefsir ilmini tarif eden Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), hem yaptığı tanımda hem de takip eden açıklamalarında müfessirin Kur’ân’ın manalarını açıklayabilmesi ve onun hüküm ve hikmetlerini ortaya çıkarabilmesi için tefsir ameliyesinde kullanması gereken ilimleri sıralamaktadır. Kur’ân ilimlerini de

³ Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü’l-tefsîr ve kavâ’idüh* (Beyrut: Darü’n-nefâis, 1986), s. 39.

⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-Arabî, 1996), c. I, s. 27.

⁵ Bk. Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), s. 69-107.

⁶ Bk. Abdülhamit Birşık, “Ulûmu’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXXII (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), s. 135; Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), c. I, s. 279-518; c. II, s. 249-278; Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 132-199.

⁷ Bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Darü’l-ilm li’l-melâyin, 1974), s. 119-124; Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 131.

onlar arasında sayan Zerkeşî, söz konusu ilimleri, “müfessirin ihtiyaç duyduğu/bilmesi gereken ilimler” şeklinde nitelemiştir.⁸ Artık Zerkeşî ile birlikte, Kur’ân ilimlerine dair eserlerde, müfessirliğin kriterlerini teşkil eden bölümler meydana gelmiştir. Kur’ân ilimleri, Kur’ân’ın anlaşılıp yorumlanmasına vasıta olan ilimler; lugat, nahiv, sarf, ıstikak, meânî, beyân, bedîi, kıraat, kelâm, fıkıh, hadis, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh ve mevhibe gibi ilimlerse, müfessirin bilmesi gereken ilimler olarak değerlendirilmiştir ki,⁹ bunlar, Arap dili ve Kur’ân’ın nâzil olduğu tarihsel arka plan bilgilerini muhtevirdir.¹⁰ Bu çerçevede müfessirler, sadece Kur’ân ilimlerini değil, müfessirliğin şartlarını teşkil eden ilimleri de müstakil olarak ele almışlardır. Bu ilimler, Kur’ân yorumunda kullanılan bir takım yöntem ve tekniklerden önce gelmektedir; zira yorumun öznesi müfessirdir. Bu yüzden onların, Kur’ân tefsirinde öncelikli bir yeri söz konusudur. Zaten müfessirliğin şartları, Kur’ân ilimleri eserlerinde müfessirin ilmî ve ahlâkî şahsiyetini kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Bu ilimlerin yorum eylemindeki işlevi, Kur’ân’ın ana dili Arapça olan insanlara ve onların yaşadığı ortama indirilmesi neticesinde, fiilî olarak gerçekleşmiştir. Nitekim sahâbe ve tâbiînin, bu ilimleri tabiatları/tabii hayatları gereği bildiklerini belirten Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), onların bu hususta herhangi bir eğitime ihtiyaç duymadıklarına dikkat çekmekte ve bu izahlarını “dil onların dilleri, çevre onların çevresi ve beyan onların beyanları” şeklinde gerekçelendirmektedir. Tâbiîn sonrası nesillerinse bu niteliğe sahip olmadıklarını ifade etmektedir.¹¹ Bu yüzden onlara dair problemler, tebeu’t-tâbiîn döneminde fetihlere bağlı olarak daha da belirginleşmiş ve umumiyet kesbetmiştir. Dilciler ve müfessirler, hem ana dilleri Arapça olmayan insanların dile dair yaptıkları hatalara hem de bu dönemde sistemleşen muhtelif akımların Kur’ân’ı kendilerine göre yorumlamalarına mukabil, Kur’ân temelinde dilin kaide ve kurallarını tespit etmişlerdir.

Görüldüğü üzere, söz konusu ihtiyaçlar doğrultusunda Kur’ân ilimleri eserlerinin bünyesinde müfessirliğin kriterleri,¹² müstakil bir başlık olarak incelenmeye başlanmıştır. Bu temelde onları, “lafzî, aklî ve vehbî ilimler kapsamında Arap dili ve belâgatını, Kur’ân’ın indirildiği tarihsel arka plan bilgilerini ve İslâm’ı bilip amel etmesi neticesinde Allah’ın bahşettiği vehbî ilimleri konu alıp, bunlara göre müfessirliğin ilmî ve ahlâkî şahsiyetine dair kifayet kıstaslarını, sağlam ve sahih Kur’ân tefsirinin gerçekleştirilmesi için ihdas eden ilimler ve kriterlerdir.” şeklinde tanımlayabiliriz. Kur’ân ilimlerinde

⁸ Bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, nşr.: Yûsuf A. el-Mar’aşlî v.dğr. (Beirut: Dârü’l-ma’rife, 1994), c. I, s. 104-105.

⁹ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 104-105; Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, nşr.: M. Dîb el-Bugâ (Beirut: Dârü İbn Kesîr, 1987), c. II, s. 1189-1193, 1198-1224, 1209-1212.

¹⁰ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 104-107.

¹¹ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhîd* (Beirut: Dârü’l-fikr, 1992), c. I, s. 25-26.

¹² Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1198-1224.

olduğu gibi, onların da hangi ilimleri kapsadığı ve/ya kapsamı gerektiği hususu, daha çok zaman ve mekân faktörlerinin tesirleri istikametinde tartışılmıştır. Özellikle modern dönemde, tarih, siyer, iletişim, sosyoloji, biyoloji, ahlâk, psikoloji, coğrafya ve astronomi gibi ilimlerin de onların kapsamına alınması gerektiği ileri sürülmektedir.

Makalede, Kur'ân ilimlerinin tarihi seyrini zaman ve mekân faktörleri bağlamında ele alıp, onların özgün yapı ve işlevlerini gelişim ve etkileşim süreçleri doğrultusunda sergilemeyi hedefliyoruz. Bunu yaparken bu alanın bir takım temel eserlerinden ve bu sürecin içerdiği bazı örnek olaylardan istifade edeceğiz. Nitekim Kur'ân ilimleri çalışmaları, tefsirdeki özelliğinin yanında,¹³ zaman ve mekân faktörlerinden ve birbirlerinden de mütemadiyen etkilenmiştir.¹⁴ Ayrıca bu makalenin, Kur'ân ilimlerinin kapsamına hangi ilimlerin girip girmemesi gerektiği ve onların orijinal bünyelerine göre istimal edilip edilmedikleri şeklindeki problemlerin aydınlatılmasına da¹⁵ katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

1. Kur'ân İlimlerinin Temellendirilmesi Açısından Hierî İlk Üç Asra Panoramik Bir Bakış

İslâm'ın ilk üç asrını içeren bu başlık altında, Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini Kur'ân ilimlerinin temellendirilmesi açısından değerlendireceğiz. Çünkü bu ilimlerin kökleri, Hz. Peygamber'in tefsire dair gerçekleştirdiği örnek izahlara kadar uzanmaktadır. Nitekim Tefsir ilmi de, onların üzerine inşa edilip geliştirilmiştir. Bu bakımdan onlar, Kur'ân tefsirinde kullanılan bazı yöntem ve tekniklere de temel teşkil etmiştir. Allah Resûlü, Kur'ân'ı şifâhî gelenekle¹⁶ açıklamıştır. Nitekim Kur'ân yorumu, yazılı kültürün önemsenmediği ve henüz yaygınlaşmadığı Mekke'de başlangıçta sözlü kültüre dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁷ Kur'ân ilimleri, asr-ı saâdet'ten

¹³ Bk. Mehmet Paçacı, "Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVI (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), s. 399-400.

¹⁴ Bk. Mevlüt Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), s. 95-260.

¹⁵ Söz konusu problemler için bk. Gânim Kaddûrî Hamed, *Muhâdarât fî ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: y.y., 2003), s. 8-9; Adnân Muhammed Zerzûr, *el-Kur'ân ve nusûsuhû* (Şam: y.y., 1980), s. 112; Birişik, "Ulûmu'l-Kur'ân", s. 132-133, 134; Geniş bilgi için bk. Ali Bulut, "Türkiye'de Tefsir Usûlü/Ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), c. I, s. 381-400.

¹⁶ Bk. Mahmûd Şukrî el-Alûsî, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-arab*, thk.: Muhammed Behcet el-Eserî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, t.y.), c. I, s. 38. Mutlaka Süleyman Gezer'in sözlü kültür ile ilgili kitabına atf yapılmalı.

¹⁷ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXXIX, s. 39, 61; c. XXIV, s. 708; Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk.: Ahmed M. Şakir (Kahire: Dârü't-türâs, 1979), c. II, s. 79-96, s. 103-104; İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtûbî, *el-Muvâfakât*, nşr.: Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân (Huber: Dârü İbn Affân, t.y.), c. IV, s. 19; geniş bilgi için bk. Zûrkânî, *Menâhil*, c. I, s. 29-30; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1988),

günümüze kadar kendilerine has özelliklere sahip birçok dönem geçirmiştir. Biz, İslâm'ın ilk üç asrını içeren bu başlık altında, Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini Kur'ân ilimlerinin temellendirilmesi açısından değerlendireceğiz. Nitekim Tefsir ilmi de, bunların üzerine inşa edilip geliştirilmiştir. Nitekim bunlar, Kur'ân tefsirinde kullanılan bazı yöntem ve tekniklere de temel teşkil etmiştir. Çünkü gerek sözlü gerekse yazılı metinler, anlama eylemine ihtiyaç duymaktadır. Sonraki kuşaklar Hz. Peygamber dönemini örnek alıp, tefsir faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu noktada Kur'ân ilimlerinin ihtiyaca binaen üretilmesine dair bir örneğe kapı açmak yerinde olacaktır. Şöyle ki Kur'ân ilimlerinin sözlü ve yazılı nakil dönemleri gerek ontolojik gerekse nass-olgu ilişkisi açısından farklı özelliklere sahiptir. Çünkü sözlü dönemin prototipleri olmak üzere bilhassa Hz. Peygamber ve sahâbe dönemleri, Kur'ân'ın kelâmullah niteliğini hâizdir. Bu husus, “Kur'ân'ın bir “söz” ve “yaşanan” bir kelâm olması demek Kur'ân'ın belli bir kültür, tarih ve çevre içinde ortaya çıkmış olması anlamlarına gelir. Kur'ân'ın anlaşılmasında bu özelliğin dikkate alınması, Kur'ân yorumlarının daha sahih ve yerinde olmasına imkân tanır.”¹⁸ İşte Kur'ân ilimleri çalışmaları da bir nevi söz konusu dikkatin pratiğe aktarılma sürecini temsil etmektedir; zira Kur'ân tüm zaman ve mekânlara hitap etmesi için indirilmiştir. Bu çerçevede “Kur'ân yaşanan hayata müdahale eden, insanları etkileyen, onları yeni bir tutum almaya teşvik eden bir yapıda olmuştur. Bu açıdan Kur'ân'ın, ilk dönemlerde hayata tatbik edilen bir sözler toplamı olarak değerlendirilmesi mümkündür. Peygamberin vefatından sonra Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesiyle ve tabiî bağlamından uzaklaşılması sonucunda yorumlama faaliyetine ihtiyaç duyulmuş olması arasında yakın bir ilişkinin varlığı söz konusudur.”¹⁹ Bu doğrultuda tâbiîn nesli başta olmak üzere, sonraki kuşaklar Hz. Peygamber ve sahâbe dönemlerini örnek alıp, tefsir faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede erken dönemden beri, Kur'ân tefsirinde bazı enstrümanlar ve parametreler kullanılmıştır. Onlar gerek zihnen gerek şifâhen gerekse ıstılah evresinde, yorum eylemindeki fonksiyonlarını icra etmişlerdir.

Çalışmamızın ilk merhalesini, Hz. Peygamber dönemi oluşturmaktadır. Bu merhaleyi Kur'ân ilimleri nokta-i nazarından ana hatlarıyla değerlendirebiliriz. Allah Resûlü Kur'ân'ın lafız ve terkiplerini, mücmelin tebyini, mübhemin tafsilî, mutlakın takyidi ve müşkilin tavzihi olmak üzere, umumiyetle dil ekseninde açıklamıştır.²⁰ Ayrıca Kur'ân âyetlerini, müstakil olarak da izah etmiştir.²¹ Meselâ Hz. Peygamber'e, “Gecenin bir kısmında da

s. 231-234; Abdülhamit Birşık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), s. 284.

¹⁸ Süleyman Gezer, “Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sözlü Hitabın Rolü” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), s. 229.

¹⁹ Gezer, “Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sözlü Hitabın Rolü”, s. 255.

²⁰ Bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), s. 57-61.

²¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 56-57.

uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın." (el-İsrâ 17/79) âyetinde geçen Makam-ı Mahmud'un anlamının sorulması üzerine, o bu kavramı *şefaât* olarak açıklamıştır.²² Yine, "Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın ve iddeti sayın." (et-Talâk 65/1) âyetini delil alıp, karısını hayızlı iken boşayan oğlunun durumunu soran Hz. Ömer'e, Allah Resûlü: "Ona emret, karısına dönsün; karısı temizlenip hayız görünceye ve tekrar temizleninceye kadar onu nikâhında tutsun. Bundan sonra dilerse onu tutar, dilerse cinsel ilişkide bulunmadan boşar. İşte Allah'ın kadınların boşanmasında gözetilmesini emrettiği iddet budur."²³ şeklinde cevap vermiştir.²⁴ Aynı şekilde bazı sahâbîlerin "İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır." (el-En'âm 6/82) meâlindeki âyette yer alan *zulüm* kelimesini kastedilen mana dışında anlamlandırıp endişeye kapılmaları üzerine Hz. Peygamber onun bu âyette *şirk* anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁵ Bunun gibi benzer örneklerin yanı sıra,²⁶ Hz. Peygamber bir konu veya meseleyi ifade ederken, onunla ilişkili gördüğü bir âyeti de okuyup açıklamıştır. Meselâ "Allah zalime belirli bir mühlet verir. Ancak daha sonra kendisini öyle bir yakalar ki artık bir daha kurtulmasına imkân vermez."²⁷ buyurduktan sonra, "Zulme sapmış memleketlerin halkını yakaladığında, Rabbinin yakalaması işte böyledir! Şüphesiz onun yakalaması can yakıcı ve şiddetlidir." (Hûd 11/102) âyetini okumuştur.²⁸

Hz. Peygamber'in Kur'an tefsirine dair ortaya koyduğu bu örnekler, onun Kur'an tefsirini muhtelif şekillerde gerçekleştirdiğini göstermektedir ki, bunlar Kur'an ilimlerine temel teşkil etmişlerdir.²⁹ Bu örnekler, gerek Müslümanlar gerekse tüm insanlar için prototip bir nitelik arz etmektedir; zira bu faaliyetlerin ihtiva ettiği parametre ve dinamikler³⁰ evrensel niteliktedir.³¹

²² Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XVII, s. 527; Hadisin kaynağı için bk. Tirmizî, "Tefsir", 17/8.

²³ Buhârî, "Talâk", 1.

²⁴ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1280.

²⁵ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XI, s. 493-496; Hadis için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 41; "Tefsir", 31/1; ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 495-496; 502 vd.; Hadis için bk. Buhârî, "Tefsir", 2; ayrıca bk. Buhârî, "Enbiyâ", 41; "Tefsir", 31/1.

²⁶ Geniş bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1237-1292.

²⁷ Hadisin kaynağı için bk. Buhârî, "Tefsir", 11/5; Müslim, "Birr", 61; İbn Mâce, "Fiten", 22; Tirmizî, "Tefsir", 11/2.

²⁸ Bu ve diğer örnekler için bk. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XV, s. 474-475; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Mısır: y.y., 1971), c. II, s. 349; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: y.y., t.y.), c. XVI, s. 37.

²⁹ Bk. Birişik, "Kur'an", s. 402; Ayrıca konunun değerlendirilmesi için bk. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru'd-Tunûsiyye li't-tevzi', 1984), c. I, s. 13-14; bk. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), s. 237; Birişik, "Tefsir", s. 285.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), s. 23-127; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 259-281.

Nitekim Allah Resûlü'nün vefatını müteakip sahâbe Kur'ân tefsiri vazifesi ile karşı karşıya kalmış ve bu faaliyetleri örnek almıştır. Vahyin kesilmesi hem onlar hem de tefsir için bir dönüm noktası teşkil etmiştir.³² Çünkü hayatlarının merkezini oluşturan Hz. Peygamber artık yoktur.

Hız. Peygamber döneminden sonra, tefsir çalışmalarını içeren ilk halka, sahâbe neslidir.³³ Vahyin kesilmesinden sonra başlayan yeni süreçle beraber, sahâbe tefsiri de şekillenmeye başlamıştır. Sahâbenin bir kısmı tefsir faaliyetlerini nakille sınırlandırırken; diğer bir kısmı naklin yanında re'yin de kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu bakımdan sahâbe tefsiri, toplamda hem rivâyet hem de dirâyet yöntemlerini ihtiva etmiştir.³⁴ Bu doğrultuda sahâbiler, Kur'ân tefsirine dair iki farklı yaklaşım sergilemiştir. Bir kısım sahâbe çok hassas davranıp, Kur'ân'ın tefsirini ilâhî iradeye müdahale olarak algılamış ve yorum eyleminden uzak durmuşken; diğer bir kısım, Müslümanların din ve dünya hayatları için temel kaynak olan Kur'ân'ın tefsir edilmesi gerektiğini düşünüp, Hz. Peygamber'in tebliğ ve tebyin misyonlarını sürdürmüşlerdir.³⁵ Onlar Kur'ân tefsirinde sırasıyla, Kur'ân'a, Sünnet'e, dil kurallarına ve kendi icthadlarına başvurmuşlardır. Bilhassa dil mekanizmasını işletip, garip, muğlak, müphem, müşkil ve mücmel olan Kur'ân lafızlarını, tefsir ve te'vil etmişlerdir.³⁶ Bu çerçevede onlar, tefsirde, sebab-i nüzûl, nâsih-mensuh ve umum-husus bilgilerini kullanmışlardır. Nitekim sahâbe nesli, âyetlerin doğru tefsiri için *esbâb-ı nüzûl* bilgisine ayrı bir önem verip, onunla âdetâ özdeşleşmişlerdir. Bu durum siyak (bağlam) tekniğinin yorum eylemindeki önemini gösterebilir.³⁷ Bunların dışında İsrâiliyat'a da başvurmuşlardır.³⁸

Ebü Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) sahâbenin tefsirdeki yerine dair açıklamaları, konumuza ışık tutacak niteliktedir. O, Hz. Peygamber ve sahâbenin sahip olduğu tefsir bilgilerini, ontolojik bir temelde

³¹ Bk. Lütfullah Cebeci, "Tefsirde Yeni Yöntem Arayışları ve Klasik Tefsir Metodu", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), c. I, s. 76-77.

³² Sahâbenin Hz. Peygamber'in vefatına dair gösterdiği tepkiler için bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, nşr.: M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: y.y., 1979), c. II, s. 655-656.

³³ Bk. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr.: Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: y.y., 1970-72), c. I, s. 6; Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), s. 491.

³⁴ Geniş bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 71-79.

³⁵ Bk. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, c. I, s. 72.

³⁶ Bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120.

³⁷ Bk. Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), s. 361; Şah Veliyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir fî usûli't-tefsîr*, Arapça trc.: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), s. 66-67; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam* (İstanbul Şûle Yayınları, 2008), s. 216-222.

³⁸ Bk. Ebû Bekr İbnü'l Enbârî, *Kitâbü izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'* (Dımaşk: Matbu'atü mecma'i'l-lugati'l-Arabiyye, 1971), s. 76-78; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 234-242.

değerlendirmektedir; zira söz konusu birikimin içerdiği bazı bilgiler, Kur'ân'ın nâzil olduğu coğrafya ve toplum gerçekleriyle özdeşleşerek hayat bulmuştur. Nitekim Hz. Peygamber, Kur'ân'ı muhtelif şekillerde bu atmosferde tefsir etmiştir. Ebû Hayyân da, sahâbenin Kur'ân ilimlerini tabii olarak kavradıklarını vurgulayıp, fiiliyattaki bu durumu, “çünkü sahâbe ve tâbiîn tabiatları/tabii hayatları gereği bunları biliyor ve herhangi bir yardımcı veya muallime ihtiyaç hissetmeksizin o manaların hepsini kavriyorlardı; zira fesahat ve beyan hususlarında farklılıkları olsa bile, dil onların dilleri, çevre onların çevresi ve beyan onların beyanlarıydı.”³⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi tefsire dair daha ziyade dil merkezli çalışmalar yapan sahâbîler, Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den duydukları ve öğrendikleri şekilde tefsir etmişler ve tefsir ameliyesinde sebab-i nüzûl bilgilerini kullanmışlardır. Sahâbe tefsiri, hem rivâyeti hem de icihad ve yorumu içeren bir birikimi ihtiva etmektedir. Bu yüzden bu tefsir, Kur'ân tefsirindeki bütünsellik ilkesini⁴⁰ hâizdir. Nitekim doğru yorumun elde edilmesi için, Kur'ân naslarının bir bütünlük içerisinde ele alınması bir gerekliliktir. Çünkü Kur'ân'ı oluşturan tüm lafız ve terkipler parçadan bütüne kadar birbirleriyle bağlantılı olup, yekdiğerini tamamlamakta ve açıklamaktadır.⁴¹ Bu bakımdan sahâbî müfessirlerinin, rivâyet ve dirâyet tefsirlerine dair en güzel örnekleri verdiklerini ve dile dair faaliyetlerinin *garîbü'l-Kur'ân* ilminin çekirdeklerini⁴² oluşturduğunu belirtebiliriz.

Kur'ân tefsirinin ikinci halkasını teşkil eden tâbiîn dönemi, sahâbe ve kendilerinden sonraki nesiller arasında bir köprü konumundadır. Tâbiîn, *tâbiî* kelimesinin çoğulu olup, “Hz. Peygamber'in ashâbından her hangi biriyle mümin olarak görüşen ve iman üzere ölen kimseler”⁴³ şeklinde tarif edilebilir. Tâbiîn, hem kendilerinden önceki sahâbe hem de kendilerinden sonraki tebeu't-tâbiîn nesli ile birlikte yaşamışlardır. Nitekim bir kısım sahâbî, İslâm'ı tebliğ etmek için fethedilen yeni coğrafyalara gitmiştir. Onların gerçekleştirdikleri ilmî faaliyetler neticesinde, çeşitli mektepler/ekoller doğmuştur. Zaten tâbiîn nesli bilgilerin ekseriyetini sahâbeden tahsil etmiştir. İşte sahâbelerin tesis ettikleri söz konusu ilim merkezlerinin talebeleri tâbiîn neslinden oluşmuştur.⁴⁴

Tâbiîn döneminde, sahâbe neslinde mevcut olmayan bir takım siyasî, sosyal ve dinî hâdiseler vuku bulmuştur. Bu hâdiselerin kökleri, Hz. Osman'ın

³⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1992), c. I, s. 25-26.

⁴⁰ Kur'ân tefsirinde bütünsel yaklaşımın önemi için bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 296-302.

⁴¹ Bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, c. I, s. 58; c. II, s. 138-140; c. IV, s. 208, 218, 210, 214, 223, 232, 261-262.

⁴² Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XII (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), s. 379-380.

⁴³ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), s. 33.

⁴⁴ Bk. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Beyrut: y.y., t.y.), c. I, s. 100; Geniş bilgi için bk. Arif Ulu, “Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), s. 328-330.

Hicrî 35 tarihindeki şehadetine kadar uzanmaktadır. Bu olayla bağlantı kurularak, Hz. Ali'nin hilâfetine tepki gösterilmiş ve bu çerçevede Cemel Vak'ası ve Sıffin Savaşı gerçekleşmiştir. Tüm bu gelişmeler, siyasi ve itikadî cereyanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu olaylar, diğer ilimleri etkilediği gibi, Tefsiri de etkilemiştir; zira söz konusu cereyanların kökleri tâbiîn dönemine kadar uzanmaktadır. Kur'ân tefsirinin selef-i sâlihîn çizgisinde gerçekleştirilip, sapkın fırkaların bozuk ve yanlış te'villerini bertaraf etmek için, yukarıda zikrettiğimiz mekteplerin bazıları Tefsire ağırlık vermişlerdir. Bu istikamette İslâm ilim ve kültür hayatında, Mekke, Medine ve Kûfe mektepleri/ekolleri öne çıkmıştır. Böylece Tefsirde ekolleşme de başlamıştır.⁴⁵

Tâbiîler, Tefsirde Hz. Peygamber'le başlayıp sahâbeyle devam eden çizgiyi takip etmişlerdir. Onlar, mevcut tefsir kaynaklarına ilâveten, kendi zaman ve mekânlarının ihtiyaç ve meselelerini çözmek için icihad etmişlerdir. Ayrıca sahâbe, daha çok anlamı kapalı olan âyetleri tefsir ediyorken; tâbiîn müfessirleri Kur'ân'ın bütününe Tefsire konu yapmıştır. İctihadlarının delil olması açısından herhangi bir ayrıcalığı olmasa bile, tâbiîler sonraki asırlarda hep referans alınmıştır.⁴⁶ Tâbiîn dönemi müfessirlerinin öne çıkanlarını Alkame b. Kays (ö. 61/681), Mesrûk b. Ecdâ' (ö. 63/683), Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/753) şeklinde örneklendirebiliriz.⁴⁷ Bunlardan Katâde b. Diâme (ö. 117/735) *Kitabü'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı bir eser⁴⁸ yazdığı tahmin edilmektedir. Bu kaynak müstakil kitaplar şeklinde yapılan ilk telif türüdür. Bu kaynağın Tefsir tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü tâbiîn döneminde gerek kitâbet gerekse bu tür eserler yaygınlık kazanmamıştır.⁴⁹ Bu yüzden dönemin

⁴⁵ Bk. Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dârü's-Şam li't-türâs, 1988), s. 24-25; Erdoğan Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (1-4. Asır)". *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları içinde), (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), c. I, s. 29-30; Salâh Abdülfettâh Hâlidî, *Ta'rifü'd-dârisîn bi-menâhicü'l-müfessirîn* (Dimeşk: Dârü'l-kalem, 2008), s. 37; Geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, c. I, s. 100-117; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 103-157, 169; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 88-99.

⁴⁶ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 141; Zeki Duman, "Tâbiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erciyes 1987, c. IV, s. 209-238.

⁴⁷ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 243-269; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 89-94.

⁴⁸ Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensuh fî kitâbillahi Teâlâ*, thk.: Hâtim S. Dâmin (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985).

⁴⁹ Bu hususa dair istisnalar kaynaklarda yer almıştır. Nitekim Mekke Medresesinin kitâbete önem verdiği onlarda yer almaktadır. Meselâ Taberî'nin İbn Ebî Müleyke'den (ö. 117/735) naklettiği bir rivâyet şöyledir: "Mücâhid'i (ö. 103/721), İbn Abbas'a (ö. 68/687) Kur'ân tefsiri hakkında sorarken gördüm ve yanında bazı levhalar vardı. İbn Abbas Mücâhid'e: 'Yaz' diyordu. O bu şekilde bütün tefsiri İbn Abbas'a sordu."

istisnası olan bu telif, tebeu't-tâbiînin çalışmaları için bir öncü kabul edilebilir; zira bu neslin çalışmaları çoğunlukla bu türdür.

Hız Peygamber ve sahâbe dönemini örnek alan tâbiîn müfessirleri de, tefsirde *esbâb-ı nüzûl*, *nâsih-mensûh* ve *garîbü'l-Kur'ân* gibi bilgileri kullanmışlardır.⁵⁰ Onlar da sahâbe nesli gibi, tefsir faaliyetlerini sözlü kültürle sürdürmüşlerdir. Bu süreç, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler (661-750) dönemlerine tekabül etmektedir.

Kur'ân tefsirinin üçüncü temel halkası olan tebeu't-tâbiîn, mütakaddimînin son neslini teşkil etmektedir. "Tâbiîn neslinden sonra gelenler" anlamına gelen Tebeu't-tâbiîn kavramı, "tabiînden herhangi bir kişiyle Müslüman olarak görüşen ve Müslüman olarak ölen kişiler" şeklinde tarif edilebilir. Bu dönemin başlangıcı ve sonunun kesin sınırlarla belirlenmesi pek mümkün görünmemekle birlikte, genellikle en son yaşayan sahâbînin vefatı olan Hicrî 110'dan Hicrî 220'ye kadar süren bir zaman zarfı olduğu kabul edilmektedir. Bu da tebeu't-tâbiîn döneminin, Hicri III. asrın başlarına kadar devam ettiğini göstermektedir. Tebeu't-tâbiîn neslinin sınırlarının belirlenmesi, konumuzun kronolojik çizgide ele alınıp, içerdiği dönemlerin panoramik bir bakışla değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Artık bu dönemden sonra, kuşakları ölçü alan kronolojik sıralama yerini zaman ve mekân faktörlerinin belirleyiciliğine dayanan tabaka ayırımlarına bırakmıştır.⁵¹

Tebeu't-tâbiîn dönemi tefsir faaliyetlerinin tümünde olduğu gibi, Kur'ân ilimlerinin gelişiminde de mühim bir merhaledir. Tefsir ilmi sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde kısmen tedvin edilip yazılmakla beraber,⁵² tefsir faaliyetleri genellikle şifâhen sürdürülmüştür.⁵³ Dönemlerinde kitâbet umumiyet kesbettiği için, tebe-i tâbiîn tefsirin tedvin dönemiyle özdeşleşmiştir.⁵⁴ *Garîbü'l-Kur'ân*,

(Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. I, s. 15). Yine İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz* adlı tefsirinin mukaddimesinde Ebû Süleymân Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî'nin (ö. 89/708 [?]) kıraat ilmine dair bir eser yazdığını belirtilmektedir (*Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân ve hüma: Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye*, nşr.: Arthur Jeffery (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1954), s. 276.

⁵⁰ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, c.II, s. 1228-1233; Abdülkahrîr Dâvûd Abdullah Ânî, *Dirâsât fi't-tefsîr ve'l-müfessîrin* (Bağdad: Matbaatü Es'ad, 1987), s. 15-16; Ulu, "Tâbiîn", s. 329.

⁵¹ Geniş bilgi için bk. Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 33-36; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 99-104; Arif Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), s. 217-218.

⁵² Bk. Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1978), s. 39; Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr.: Ali M. el-Bicâvî (Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1963), c. III, s. 295; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schriftums (GAS)*, (Leiden: E. J. Brill 1967-84), c. I, s. 19-35; Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), s. 290; Birışık, "Tefsir", s. 285; Konunun geniş şekilde değerlendirilmesi için bk. Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı*, s. 199-237.

⁵³ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 39-157.

⁵⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 304-309 (306. sayfadaki 2 numaralı dipnot incelenebilir).

ahkâmü'l-Kur'ân, nâsîh-mensuh, i'râbü'l-Kur'ân, lügatü'l-Kur'ân, müteşâbihü'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, fedâilü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kurân, müşkilü'l-Kur'ân ve emsâlü'l-Kur'ân gibi, Kur'ân ilimlerine dair müstakil eserler telif edilmiştir.⁵⁵ Müstakil Kur'ân ilimleri olarak telif edilen bu eserlere, Ebân b. Tağlib'in (ö. 141/758) *Garibü'l-Kur'ân*'ı⁵⁶ Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-nezâir*'i⁵⁷ ve *Müteşâbihü'l-Kur'ân*'ı⁵⁸ Ebû Ca'fer er-Ruâsî'nin (ö. 187/803) *el-Vakf ve'l-ibtida*'sı,⁵⁹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin (ö. 204/819) *Menâfi'u'l-Kur'ân*'ı⁶⁰ ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l Kur'ân*'ı⁶¹ örnek verilebilir. Bu dönemde Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) ve Verkâ b. Ömer ve Hüseyim b. Beşîr gibi âlimler öne çıkmıştır.⁶² Bunlardan Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrü'l-kebîr*'inde⁶³ Kur'ân'ı ilk kez baştan sona tefsir etmiştir.⁶⁴ Kur'ân'da tarihî olaylara atıfta bulunan birçok âyetin yorumu için yardımcı bilgilere ihtiyaç duyulacağını bilen Hz. Peygamber'in Ehl-i kitap'tan gelebilecek ve İslam dininin yapısına aykırı olmayan bilgilere karşı bir tavır ortaya koymaması,⁶⁵ Kur'ân ile çelişmeyen isrâiliyatın tefsirlere girişini kolaylaştırmıştır.⁶⁶

Bu noktada Kur'ân ilimlerinin gelişim sürecine, Tefsir mukaddimelerinin de dâhil olduğu ve onların bu süreci daha dinamik bir şekilde

⁵⁵ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 269-288; İsmail Çalışkan, "Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar- İbn Vehb ve Muhâsibînin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2008, c. XII, sayı: 2, s. 55-74; a.mlf. "Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik-Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve el-Muhâsibî (ö. 243/857) Örneği", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), s. 193-212; Saffet Köse, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), s. 441-442.

⁵⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, nşr.: Kilisli M. Rifat ve M. Şerefeddin Yalçınkaya, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1360-1362), c. II, s. 1027.

⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, haz.: Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993).

⁵⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 36.

⁵⁹ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 253.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. II, s. 1277.

⁶¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, nşr.: M. F. Sezgin (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981).

⁶² Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 181-268; Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", s. 217-218.

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, nşr.: A. Mahmûd Şehhâte, (Kahire: y.y., 1979-89).

⁶⁴ Bk. Birişik, "Tefsir", 285; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 134-136.

⁶⁵ Buhârî, "Tefsir", 2/11.

⁶⁶ Birişik, "Tefsir", s. 284.

sergilediği görünmektedir.⁶⁷ Meselâ tefsiri ilklerden olan muhaddis Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), *et-Tefsîr*'inin mukaddimesinde⁶⁸ Kur'ân ilimlerine kısaca yer vermiştir. Bu çalışma, ilk Tefsir mukaddimesi olarak kabul edilmektedir.⁶⁹ Müfessirler de, bu geleneği günümüze kadar sürdürmüşlerdir.⁷⁰ Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*'inin mukaddimesini Kur'ân'ın cem'i ve Kur'ân'ın re'y ile tefsirinin zemmedilmesi olmak üzere iki başlık halinde tertip etmiştir. Bunların sırasıyla Kur'ân Tarihi ile Tefsir Usûlü ilimlerine karşılık geldiğini söylemek mümkündür. O, mukaddimedeki ana başlıklar altında ve âyetlerin tefsirinde Kur'ân ilimlerinden sebab-i nüzûl, nesh, lügat ve kıraat ilimlerinin yanı sıra, fıkıh ve isrâiliyat konularına da yer vermektedir.⁷¹

Tebeu't-tâbiîn döneminde tefsirin tedvin edilip, yaygın olarak yazılmaya başlanması, Kur'ân ilimlerinin gelişimini hızlandırmıştır. Onların gelişimine ivme kazandıran diğer bir etkense, fetihler neticesinde çeşitli medeniyet ve kültürlerin İslâm coğrafyasına dâhil olmasıdır. Bu durum, yeni ve farklı ihtiyaç ve meseleler doğurmuştur. Aşağıda ele alacağımız gibi, müfessirler tebeu't-tâbiîn döneminden itibaren bu doğrultuda eserler yazmaya başlamışlardır. Ayrıca müfessirler, çeşitli akımların Kur'ân'ı kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamalarına karşı da eserler yazmışlardır. Çünkü bu süreçte, İslâmî ilimlerin yanı sıra birçok siyasî, fikrî ve dinî cereyanlar da sistemleşip ekol halini almıştır. Müfessirler, onların söz konusu olumsuz tutum ve davranışlarını bertaraf etmek için, genellikle dil alanında eserler telif etmişlerdir. Bu durum hem tefsirler hem de Kur'ân ilimleri için geçerlidir. Bu eserlerin telifi,

⁶⁷ Bk. Muhammed es-Safâ, *Ulümü'l-Kur'ân min Hilâli Mukaddimâti't-Tefsîr* (Beirut Müessesetü'r-risâle, 2004); Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 27-33; İbrahim Hilmi Karşlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, c. XX, 20, s. 231-232.

⁶⁸ Hocası Ma'mer b. Râşid'in Tefsîr'ini de ihtiva eden bu eserin bir nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye'de (bk. Sezgin, *GAS*, c. I, s. 99), diğer bir nüshası da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (İsmail Saip Sencer, no: 4216, vr. 110) bulunmaktadır (Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), s. 299).

⁶⁹ Bk. Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk.: Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beirut: Darü'l-ma'rife, 1991), c. I, s. 57-60; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâta'l-müfessirîn*, thk.: Süleyman b. Sâlih el-Hizzî (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1997), s. 29.

⁷⁰ Geniş bilgi için bk. Ali Bulut, "Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009).

⁷¹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîrü Abdürrezzâk*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., İsmail Saip Sencer, nr. 4216, vr. 1b, 2a, 2b, 3a, 61a (sebeb-i nüzûl); 2a, 2b, 3a (nesh); 34b, 42a (lügat); 9a, 27a (kıraat); 2a, 6a (ahkâm âyetleri / fıkıh); 4b, 7b, 28b, 54a, 57b, 61b, 62a (İsrâiliyat); ayrıca bk. Ebû Abdurrahman b. Akîl, "Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî", *Faysal*, Riyad 1980, c. XXXVIII, s. 30-34; İsmail Cerrahoğlu, "Abdurrâzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1967, c. XV, s. 99-111; Zeki Velidi Togan, "Türkiye Kütüphanelerindeki Bazı Yazmalar", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956-1957, c. II, sy. 1, s. 59-88.

Hicrî III. asrın başlarını kapsamaktadır. Nitekim Tefsirdeki ilk ekoller, dilbilim sahasında doğmuşlardır.⁷² Zaman ilerledikçe söz konusu cereyanların ihtilafları da, iyice derinleşmiştir. Nitekim Hicrî IV. ve V. asırlarda İslâmî ilimler ve çeşitli akım ve mezhepler, tamamen kökleşmiş ve sistemleşmiştir. Tüm bu gelişmeler, ilim ve kültür hayatını hareketlendirmiş ve çeşitli sahalarda pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu gelişmelerin etkileri, günümüze kadar süregelmiştir.

Biz, makalenin bu merhalesinden sonra III. asırdan modern döneme kadar devam eden süreci, kendilerine has özellikler çerçevesinde işleyeceğiz. Tebeu't-tâbiîn döneminden sonra tabakaların yerine zaman ve mekân süreçleri belirleyici olduğu için, çalışmayı asır bazında sürdüreceğiz.

2. Kur'ân İlimlerinin III. Asırdan Modern Döneme Kadar Gelişim ve Etkileşim Süreçleri

2.1. Hicrî III. asırda Kur'ân ilimleri

Hicrî III. asırda Kur'ân ilimlerine dair teliflerin sayısı ve çeşitleri artmış ve ilimlerde ihtisaslaşma yaygınlaşmıştır.⁷³ Tebeu't-tâbiîn döneminde sistemleşen rivâyet ve dirâyet metotları temelinde re'y tefsirine ağırlık verilip, Kur'ân'ın lafız ve metinlerine ilişkin filolojik çalışmalar yapılmıştır; zira İslam coğrafyası fetihler neticesinde farklı ırk, dil ve medeniyetleri barındıran bir devlet halini almıştır. Bu yeni demografik yapının teşkil ettiği insanlar, Kur'ân'ın nasıl anlaşılıp yorumlanacağına dair bilgilere, yeterince sahip olmadıkları için, onun gerek lafzını gerekse manasını ilgilendiren hususlarda zaman zaman hata ve yanlışlar yapabilmişlerdir. Bunun üzerine dil âlimleri, *i'râbü'l-Kur'ân*, *garîbü'l-Kur'ân*, *me'âni'l-Kur'ân*, *mecâzü'l-Kur'ân*, *müşkilü'l-Kur'ân* ve *vücûh ve nezâir* gibi çalışmalara yönelmişlerdir.⁷⁴ Zaten *me'âni'l-Kur'ân* türü kaynaklar, dilde ve Kur'ân kıraatinde hataların (lahn) ortaya çıktığı bir dönemde telif edilmeye başlanmıştır. Bilindiği kadarıyla ilk lugavî tefsiri Zeyd b. Ali (ö. 122/740) kaleme almış, bu eserler Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822)⁷⁵ *Me'âni'l-Kur'ân*'i⁷⁶ ile olgunluk dönemine ulaşmıştır.⁷⁷

⁷² Geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 269-288; a.mlf., *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 159-248; Arif Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), s. 217-218; Nurettin Turgay, "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2013, c. XXXIX, sayı: 1, s. 33-48; Birşık, "Tefsir", s. 285.

⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 252-278; Demirci, *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, s. 366-368.

⁷⁴ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 269-302.

⁷⁵ Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr.: Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü vehbe, 1972), c. II, s. 367.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr.: Ahmed Yûsuf Necâfi ve M. Ali en-Neccâr ve Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1980); ayrıca bk. Nedîm, *el-Fihrist*, s. 37; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c. II, s. 367.

⁷⁷ Bk. Şükrü Arslan, "Me'âni'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), s. 208; Zülfikar Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XII (İstanbul: TDV Yayınları,

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *el-Garîbü'l-musannef* adlı eseri, *garîbü'l-luga* diye anılan nâdir kelimeler hususunda konulara göre tertip edilen ilk lugat kitabıdır.⁷⁸ *İlelü'l-hadîs* alanının otoritelerinden olan muhaddis Ali b. Medînî (ö. 234/848-49),⁷⁹ *sebeb-i nüzûl* alanında da bir eser yazdığı belirtilmektedir.⁸⁰ Hicrî II. asrın sonları ile Hicrî III. asrın başlarında Kur'ân ilimlerine dair eserler, ilk kez müstakil kitaplar halinde telif edilmeye başlanmıştır. Fakat Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü* adlı eserini bu türde kaleme almamıştır. Muhâsibî, eserinde *nâsih-mensuh, üslûbü'l-Kur'ân, halku'l-Kur'ân, fezâilü'l-Kur'ân* ve *mufassal ve muvassal* gibi Kur'ân ilimlerinin yanı sıra Kur'ân'ın anlaşılması, Allah Teâlâ'nın sıfat ve isimleri, muhtelif mezhep ve fırkaların görüşleri ve onların eleştirisi gibi konuları da işlenmiştir.⁸¹ Bu istisnâî durum, câmi'/kapsamlı eser yazma teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Kur'ân ilimlerine dair eserlerden hangisinin ilk kez adında *Ulûmü'l-Kur'ân* kavramını kullandığı hususu ise, modern dönem eserlerinde inceleme konusu olmuştur. Bu eserin Muhammed b. Halef b. Merzûbân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı⁸² olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.⁸³

Kur'ân ilimleri çalışmalarını, zaman ve mekân faktörlerinin etkisi altında, *i'câzü'l-Kur'ân* çalışmaları takip etmiştir. Nitekim sahâbe ve tabiîn dönemlerinde araştırılmayan *i'câzü'l-Kur'ân* konusuna, Hicrî III. asrın başlarından itibaren önem verilmiştir. Çünkü diğer din ve kültürlerle mensup bazı insanlar, Kur'ân'ın bu yönüne dair bir takım eleştiriler yöneltip onun çelişkilerle dolu bir kitap olduğunu iddia etmişlerdir. İslâm'a yeni giren insanların bir kısmı da onlardan etkilenmiştir. Tespit edilebildiğine göre *i'câzü'l-Kur'ân* meselesini ilk defa Mu'tezile âlimleri ele almıştır.⁸⁴

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), ilk dönem Kur'ân tefsiri için belki de son söz niteliğindeki çalışmasını, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı ile

1995), s. 407; geniş bilgi için bk. a.mlf., "al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987).

⁷⁸ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), s. 244-245.

⁷⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, c. III, s. 138-141; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, c. II, s. 428-429.

⁸⁰ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 119-124.

⁸¹ Bk. Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, trc.: Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), s. 13-65, 257-409; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 22; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), s. 13; Zafer Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 13-16

⁸² Bk. Nedîm, *el-Fihrist*, s. 167 (Eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir).

⁸³ Bu eserin söz konusu özelliğe sahip olduğuna dair görüşler için bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 124; Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühü* (Riyad: Mektebetü't-tevbe; 1992), s. 45.

⁸⁴ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), s. 403-406 (özet ve tasarrufla).

gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Dağınık halde bulunan Tefsir rivâyetlerini bu eserinde bir araya getiren Taberî, Tefsirin tedvini için önemli bir hizmet görmüştür.⁸⁵ Aynı zamanda bu eser, Kur'ân ilimlerini genişçe içeren bir mukaddimeye sahiptir. Bu bakımdan Taberî'nin Kur'ân ilimlerini nasıl algılayıp uyguladığı hususu bu alana açılım sağlayıcı bir nitelik arz etmektedir.⁸⁶

Hicrî III. asırda, Kur'ân ilimleri, hem müstakil hem de mevcut ilimlerin bir araya getirilmesi şeklinde telif edilmiştir. Bunlar, zaman ve mekân şartlarının ihtiyaç ve meseleleri doğrultusunda, bilhassa Kur'ân'ın lafız ve manasıyla ilgili ilimleri konu almışlardır. Tebeu't-tâbiîn döneminde ve Hicrî III. asırda belirgin biçimde şekil ve muhteva değişiklikleri gösteren bu eserler, Tefsir ilminin klasik kaynaklarına dâhil olmuştur.

2.2. Hicrî IV. asırda Kur'ân ilimleri

Kökleri tâbiîn dönemine kadar uzanıp, tebeu't-tâbiîn devrinde sistemleşen ilmî, fikrî ve siyasî cereyanlar, görüşlerini Kur'ân'a dayandırmak için Hicri IV. asırda da Kur'ân ilimlerine dair pek çok eser yazmışlardır.⁸⁷ Bu dönemde birbirlerinden keskin çizgilerle ayrışan söz konusu gruplar, yekdiğerini şer'an doğru-yanlış, makbul-merdud ve hak-batıl gibi nitelemelerle itham etmişlerdir. Bu gelişmelere Tefsir açısından baktığımızda da durum farklı değildir. Onlar kendilerine ait gördükleri literatürü, makbul re'y tefsiri kategorisine koyarken, diğerlerini mezmum re'y tefsiri sınıfına sokabilmişlerdir. Bu olumsuzluklar, Tefsir disiplinini de etkilemiştir; zira bu akımlar, ilk olarak Kur'ân'a müracaat edip, kendi tutum ve davranışlarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Onlar bu doğrultuda, diğer alanlarda olduğu gibi, Kur'ân ilimleri alanında da kitap yazma yarışına girişmişlerdir.⁸⁸ Müfessirler de onlara mukabil, Kur'ân'ın doğru anlaşılıp yorumlanmasını temin için, önemli çalışmalara imza atmışlardır.⁸⁹ Bunların öne çıkanlarını, Ebû Bekr es-Sicistânî'nin (ö. 330/941), *Garîbü'l-Kur'ân*'ı; ⁹⁰ Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı; ⁹¹ el-

⁸⁵ Birişik, "Tefsir", s. 285; Bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, c. I, s. 207-210; İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), s. 105-107; a.mlf. *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 279-518; Mertoğlu, "Tefsir", s. 291.

⁸⁶ Bk. Aydın Atik, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), s. 33-169;

⁸⁷ Geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, c. I, s. 238-311; c. II, s. 5-423; c. III, s. 11-236; İgnaz Goldziher, *İslâm Tefsiri Ekolleri*, trc.: Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), s. 83-336; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 279-518; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 197-231; Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004).

⁸⁸ Bk. Birişik, "Ulûmu'l-Kur'ân", s. 133; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 290-292.

⁸⁹ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 279-518.

⁹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, c. IV, s. 95; Geniş bilgi için bk. Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb fi tefsiri garîbi'l-Kur'âni'l-azîz*, nşr.: Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: y.y., 1990), neşredenin girişi, s. 9-47; İsmail Cerrahoğlu, "Sicistânî,

Kerecî'nin (ö. 360), *Nüketü'l-Kur'ân ed-dâletü ale'l-beyân fî envâ'i'l-ulûm ve'l-ahkâm*⁹² ve Ebû Bekr el-Üdfüvî'nin (ö. 388/998)⁹³ *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*⁹⁴ şeklinde sıralamak mümkündür.

Kur'ân ilimleri sürecine dair dikkat çekmek istediğimiz bir hususu, makalemizin bu aşamasında gerçekleştirebiliriz. Şöyle ki, bazen kaynaklarda Kur'ân ilimleri olarak zikredilen bir takım eserler, gerek kategori gerekse içerik olarak yanlış nitelendirilebilmektedir. Ayrıca zikredilen birtakım eserlerin müelliflere aidiyeti ya da bizzat eserlerin mevcut olup olmadığı gibi hususlarda da, gerçeğe dayanmayan bilgiler ileri sürülebilmektedir.⁹⁵

Muhammed b. Uzeyz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVII (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), s. 144-145.

⁹¹ *Te'vilât*'ın çeşitli kütüphanelerde kırk kadar nüshasının varlığı bilinmektedir (Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: y.y., 1943-1949), c. I, s. 195; a.m.f., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, (Leiden: y.y., 1937-1942), c. I, s. 346; Sezgin, *GAS*, c. I/IV, s. 40-41); Geniş bilgi için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr.: Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: y.y., 2005), c. I, s. 3-4; Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), s. 151-157; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), s. 146-151; Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), s. 73-165.

⁹² Safedî, *el-Vâfi*, c. IV, s. 114; Eserin incelenmesi için bk. Muhammed b. Ali el-Kassâb, *Nüketü'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, no: 318.

⁹³ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, c. III, s. 186-188.

⁹⁴ Kitabın tamamına yakın bir nüshası İstanbul'da bulunmaktadır. Tefsirin Bakara sûresinin 165. âyetinden Mâide sûresinin 6. âyetine kadar olan kısmını kapsadığı anlaşılabilir. Eserin dört cildi Hacı Selim Ağa (no: 63, 64, 65, 66), üç cildi de Süleymaniye (Hâfiz Ahmed Paşa, no: 4, 5, 6) kütüphanelerinde kayıtlıdır [Mehmet Suat Mertoğlu, "Üdfüvî, Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXII (İstanbul: TDV Yayınları, 2012)], s. 282; Geniş bilgi için bk. a.m.f., "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fatıha sûresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2011, sayı: 25, s. 51-112.

⁹⁵ Meselâ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) Kur'ân ilimleri sahasında *el-Muhtezzen fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı büyük hacimli bir eser yazdığı ileri sürüldüğü gibi (bk. Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 15-16), Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) de *Acâ'ibü ulûmi'l-Kur'ân* adlı bir eseri olduğu iddia edilmektedir (bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 122). Fakat onlardan İbnü'l-Enbârî'ye nisbet edilen kitabın Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) ait olan *Fünûnü'l-efnân* ile aynı eser olduğu tespit edilmiştir (bk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, *İbnü'l-Enbârî* (Dımaşk: y.y., 2004), s. 80-81; Hâlid b. Osman es-Sebt, *Kitâbü Menâhili'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân li'z-Zürkânî: Dirâse ve tatvîm* (Dâru İbn Affân li'n-neşr ve't-tevzî', Kahire: y.y., t.y.), c. I, s. 42). Diğer eserlere Abdülhamit Birışık'ın da vurguladığı gibi, Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî'nin (ö. 945/1539 [?]) İmam Eş'arî'ye ait olup Kehf sûresine kadar gelen hacimli bir tefsir olarak tanıttığı *el-Muhtezzen fî ulûmi'l-Kur'ân*'ın, bizzat Eş'arî'nin *el-Umed* adlı eserinde kendisine sadece *el-Muhtezzen* şeklinde atıf yapmasından ve kelâma dair bir eser olarak nitelemesinden hareketle, müellifin *Tefsirü'l-Kur'ân*'ı ile karıştırılan ve Kur'ân ilimleri

2.3. Hicrî V. asırda Kur'ân ilimleri

Hicrî V. asırda Kur'ân ilimleri çalışmaları, gelişimini sürdürmüştür. Bu çalışmaların başında Ali b. İbrâhim b. Saîd el-Havfî'nin (ö. 430/1038)⁹⁶ tefsir niteliği taşımakla birlikte, bazı Kur'ân ilimlerini de ihtiva eden *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri gelmektedir.⁹⁷ Kıraat âlimi Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Kurtubî de (ö. 496/1103),⁹⁸ Kur'ân ilimlerine dair 300 cüz halindeki *el-Beyânü'l-câmi' li ulûmi'l-Kur'ân* ve mushafların resm-i hattına dair altı ciltlik *et-Tebyîn li-hicâ'i't-tenzîl* adlı eserleri kaleme almıştır.⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)¹⁰⁰ *Câmi'u't-tefsîr* adlı tefsiri ve mukaddimesi de bu dönemin bir ürünüdür. Eserin pek çok özelliğinin yanında, “Râgıb el-İsfahânî'nin tefsirinin asıl değeri, eserde yakın anlamlı lafızlar arasındaki nüansların tesbiti ilkesinin hemen her âyette uygulanmış olmasında yatmaktadır. Bu yönüyle kendisinden sonra gelen Beyzâvî (ö. 685/1286), Süyûtî (ö. 911/1505), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1924) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi müfessirleri ciddi biçimde etkilemiştir.”¹⁰¹ Aynı şekilde *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr* adıyla basılan mukaddimesi de,¹⁰² bilhassa Kur'ân ilimlerine önemli bir katkı sağlamıştır. Çünkü müfessir, “Mukaddimedede dil-anlam ilişkisine dair konulara temas eder. İlk üç bölümde kelimenin taksimi ve lafız-mana ilişkisi üzerinde yoğunlaşır. Lafızların sınırlı, anlamların sonsuz olması düşüncesinden hareketle lafzın taksimatını yapar. Özellikle iştirak-müşterek (çok anlamlılık) konusu üzerinde genişçe durur. Modern dönemde hermenötik alanında tartışılan metin-özne-nesne ilişkisine getirdiği açılım dikkate değerdir.”¹⁰³

Görüldüğü gibi müfessirler, Hicrî V. asırda Kur'ân ilimleri eserlerini, umumiyetle müstakil olarak telif etmeyi sürdürmüşlerdir. Bunu yaparken, zaman ve mekân faktörlerini göz önünde bulundurmışlardır.¹⁰⁴

ile ilgisi olmayan eser olarak değerlendirildiği (Sebt, *Kitâbü Menâhili'l-irfân*, c. I, s. 33-34) görülmektedir (Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 133).

⁹⁶ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, nşr.: Kâmil Bekrî ve Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1968), c. I, s. 438; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 523.

⁹⁷ Aslı otuz cilt olup sadece 15 cildi mevcut bu eser yazma nüsha olarak Kahire'de, Dârü'l-Kütüb merkezinin tefsir bölümünde (no: 59) bulunmaktadır (Bk. Turgut, *Tefsir Usûlü*, s. 18-19); Ayrıca bk. Zürkânî, *Menâhil*, c. I, s. 33-34.

⁹⁸ Bk. Abdurrahman Çetin, “Ebû Dâvûd, Süleyman b. Necâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), s. 119.

⁹⁹ Çetin, “Ebû Dâvûd, Süleyman b. Necâh”, s. 119.

¹⁰⁰ Ziriklî, *A'lam*, c. II, s. 279.

¹⁰¹ Ömer Kara, Râgıb el-İsfahânî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), s. 399.

¹⁰² Nşr.: Ahmed Hasan Ferhât (Küveyt: Dârü'd-da've, 1984); geniş bilgi için bk. Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, s. 398-401.

¹⁰³ Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, s. 398.

¹⁰⁴ Bk. Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 133-135; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 129-238.

2.4. Hicrî VI. asırda Kur'ân ilimleri

Hicrî VI. asır, Kur'ân ilimleri sahasının dönüm noktalarından biridir. Bu asırda mevcut ilmî mirasın değerlendirilip, kapsamlı kitaplara dönüştürülmesi fikri doğmuştur. Bu amaçla Kur'ân ilimlerinin çatısını oluşturan câmi'/kapsamlı eserler yazma süreci başlamıştır. Bunun ilk örneğini İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201),¹⁰⁵ *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle vermiştir. Bu gelişmeler neticesinde söz konusu ilimler, hem şekil hem de içerik açısından yeni bir evreye girmiştir. Nitekim alanın ilk sistematik çalışması olan *Fünûnü'l-efnân*'da, bu ilimlerin büyük bir kısmı ele alınıp, konular özet şekilde işlenmiştir.¹⁰⁶ Diğer çalışmalar arasında, Arthur Jeffery'in neşrettiği *Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı çalışmasını zikredebiliriz.¹⁰⁷ Jeffery bu çalışmayı, müellifi meçhul olan *Kitâbü'l-mebânî li-nazmi'l-me'anî* ile İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz* adlı tefsirinin mukaddimelerini bir araya getirerek gerçekleştirmiştir.¹⁰⁸ Daha sonra ise Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Kânûn fi't-te'vîl li-ulûmi't-tenzîl*'i¹⁰⁹ ile yukarıda belirttiğimiz İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân*'ı¹¹⁰ gelmektedir.

Bu asırda Kur'ân ilimlerine dair mevcut birikimin değerlendirilip, sistematik çalışmalar ortaya koyulmaya başlandığı gözlemlenmektedir.¹¹¹

¹⁰⁵ Bk. Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c. II, s. 380-383.

¹⁰⁶ Abdülhamit Birişik, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), s. 551; ayrıca bk. *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, nşr.: Hasan Z. İtr (Beyrut: y.y., 1987), neşreden giriş, s. 36-100; Sümeyye Sevinç, "İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnü'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), s. 43-44.

¹⁰⁷ Arthur Jeffery, *el-Muharrerü'l-vecîz*'in mukaddimesini müellifi bilinmeyen *el-Mebânî li-nazmi'l-me'anî* adlı eserin mukaddimesiyle birlikte *Mukaddimetân fi ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yayımlamıştır (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1954). Ancak Jeffery mukaddimenin pek çok yerini tahrif ettiği ve önemli hatalar yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. [Adnân Muhammed Zerzûr, *Ulûmü'l-Kur'ân: medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih* (Beyrut: y.y., 1991), s. 81]. Eser Abdullah İ. es-Sâvî'nin tashihiyle tekrar (Kahire 1972) basılmıştır (Bk. Abdülhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIX (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), s. 339.

¹⁰⁸ Turgut, *Tefsir Usûlü*, s. 22. Bk. Rıza Kurtuluş, "Jeffery, Arthur", s. 579.

¹⁰⁹ Eser hakkında bk. Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c. II, s. 162; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), c. II, s. 473; Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), s. 488-491.

¹¹⁰ Eser hakkında bk. Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c. II, s. 380-383; Cengiz Kallek, "İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), s. 542-543.

¹¹¹ Geniş bilgi için bk. Ömer Çelik, "Hicrî 6-11. Asırlarda Kur'ân İlimleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları içinde), (İstanbul: Ensar Yayınları, 2002), c. III, s. 47-87.

2.5. Hicrî VII. asırda Kur'ân ilimleri

Hicrî VII. asırda Kur'ân ilimlerinin gelişimi sürmüş ve pek çok câmi'/kapsamlı eser kaleme alınmıştır. Ayrıca bu dönemde, kıraat ilmine dair konulara da ağırlık verildiği dikkat çekmektedir. Nitekim es-Sehâvî (ö. 643/1245), *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ'/Tâcü'l-kurrâ'*¹¹² adlı eserinde Kur'ân'ın nüzûlü, i'câzı ve faziletleri, şâz kıraatler, nâsih-mensuh, kıraat imamları ve bazı tecvid ve kıraat meseleleri gibi konulara yer vermiştir. Yine Kur'ân'ın lafızları ve kıraatine ilişkin yedi vecih veya lehçeyi ifade eden *el-Ahrufü's-Seb'a (Yedi Harf)* konusu da, bunların arasında yerini almıştır. Kıraat konularını Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) de, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz* inde öne çıkarmıştır.¹¹³ Meselâ *Mürşidü'l-vecîz* Kur'ân-ı Kerîm'in Yedi Harf üzerine nâzil olduğunu bildiren hadisteki *el-Ahrufü's-Seb'a* ve bunun meşhur kıraatlerle ilgisi konusunda müstakil şekilde yazılan ilk ve en ayrıntılı eserdir.¹¹⁴

Bu zaman diliminde kıraat konularına vurgu yapanlardan biri de Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'dir (ö. 671/1273). Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı ahkâm ağırlıklı tefsirinde kıraat ilmine geniş yer vermiştir.¹¹⁵ Kur'ân ilimlerini genişçe işlediği tefsirinin mukaddimesinde de, "Allah'ın Kitabını Okuma Şekli, Mekruh ve Haram Olan Okuma Şekilleri ve Konuya Dair Görüş Ayrılıkları" adlı bir bölüm açan müfessir, Kur'ân'ın tilâveti ve kıraatine dair bir takım meseleleri yaşadığı ortamın olgu ve olayları çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu doğrultuda müfessir, Kur'ân'ı okuyanların sesleri ve nağmelerini, namaz gibi bazı ibadetlerde gerekli olarak yapılan şey ve birçok vakit mendup olan ve okuyana sevap kazandıran bir husus olarak değerlendirmekle birlikte, bazı Kur'ân okuyan kârîlerin, olmayan hemzeleri kıraate ilave etmeleri, kelimeleri çıkarırken aşırılığa gitmeleri, nağmeli ve kendini zorlayarak Kur'ân okumalarının yanlış bir okuyuş şekli olduğunu ve bunun ancak bid'at olarak şeytanın telkiniyle zuhur ettiğini belirtip Kur'ân'ı fâsıkların nağmeleri gibi şarkı nağmeleriyle ya da Hıristiyanların veya rahiplerin fîgan ve inilti nağmeleriyle okumanın İslam'da yeri olmadığını vurgulamıştır.¹¹⁶

Bu asır Kur'ân ilimlerinin sürekli olarak geliştiğini göstermesinin yanı sıra, bunların zaman ve mekân bağlamında hangi ya da hangilerinin ve niçin ve

¹¹² Nşr.: Ali Hüseyin el-Bevvâb (Kahire: y.y., 1987); nşr.: Abdülkerîm ez-Zübeydî (Beirut: y.y., 1993).

¹¹³ Tayyar Altukulaç'ın (Ankara: Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986) ve Velîd M. et-Tabatabâî'nin (Küveyt: y.y., 1993) tahkikleriyle neşredilmiştir.

¹¹⁴ Ahmet Gürtaş, "el-Mürşidü'l-vecîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXII (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 60; Bk. Zürcânî, *Menâhil*, s. 34.

¹¹⁵ Bk. Abdullah Bayram, "Kurtubî ve Fikhî Tefsiri" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008), s. 286-300.

¹¹⁶ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk.: Hişâm S. el-Buhârî (Beirut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001), c. I, s. 20-25; Bu ve Kıraat konusunun diğer hususları için genişçe bk. Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXV (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), s. 426-433.

nasıl daha çok öne çıktığını ortaya koyması açısından da önemlidir; zira bu hususların analizi Kur'ân ilimlerinin yapı ve işlevlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

2.6. Hicrî VIII. asırda Kur'ân ilimleri

Hicrî VIII. asır, Kur'ân ilimleri sürecinin ilk zirve eseri olarak kabul edilen Zerkeşî'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserini bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim Hicrî VIII. asırdan X. asra kadar uzanan zaman dilimi Kur'ân ilimlerine dair sürecin zirve dönemlerini teşkil etmektedir. Kronolojik olarak Hicrî VIII. asrın en önemli eserleri Tûfî'nin (ö. 716) *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*'i,¹¹⁷ İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*'i¹¹⁸ ve Zerkeşî'nin söz konusu *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ıdır.¹¹⁹ Bu eserleri, konumuz bağlamında değerlendirebiliriz.

Tûfî'nin *el-İksîr*'i, Kur'ân ilimleri sürecinin gelişimini, şekil ve içerik açısından belirgin şekilde temsil eden eserlerden biridir. Tûfî bu eserinde, Tefsir ilminin temellendirilmesine ve Hicrî VIII. asır atmosferinde Kur'ân tefsirinin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği hususlarında özgün öneriler sunmuştur.¹²⁰ Tûfî, Kur'ân tefsirinde kelâm metodunun önemini vurgulamanın yanında, Arap dili ve belâgatını da müfessirin bilmesi gereken ilimlere öncelikle ve nasların anlaşılıp yorumlanmasını dil parametresi üzerine tesis etmiştir. Nitekim murad-ı ilâhînin bu yöntemle bilinebileceğini ileri süren müellif, âyetleri bu yaklaşımla tahlil ve tefsir etmiştir.¹²¹ Bu çerçevede müellif lugavî tefsire dikkat çekmiş ve dil ve belâgat ilimlerini âyetlerle örnekendirip açıklamıştır. Böylece o dilbilim temelinde gerçekleştirilen yorum eyleminin Kur'ân tefsirine nasıl bir katkı sağlayacağını *el-İksîr*'de serdetmiştir.¹²²

İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*'inde Kur'ân tefsirine ilişkin genel kaide ve prensipleri işleyip, Kur'ân'ın doğru şekilde tefsir ve te'vil edilmesinin yol ve yöntemlerini vurgulamıştır. Ayrıca müellif, müfessirler

¹¹⁷ Nşr.: Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdâb,1977).

¹¹⁸ Beyrut: Dârü's-Şam li't-türâs, 1988.

¹¹⁹ Nşr.: Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1994).

¹²⁰ Ebü'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, nşr.: Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1977), c. I, s. 15-16; Bk. Lejla Demiri, "Tûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), s. 326; Abdülkerim Seber, "Necmeddin et-Tûfî'nin "el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr" İsimli Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2006, c. XXIV, s. 25-59.

¹²¹ Tûfî, *el-İksîr*, s. 1-331; Bk. Şükrü Arslan, "Me'âni'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), s. 208-209; Demiri, "Tûfî", s. 324-327.

¹²² Geniş bilgi için bk. Hüseyin Yıldırım, "Necmeddin Tûfî'nin 'el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr' Adlı Eserinin Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi, 2005); Ferhat Koca, "Tûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), s. 327-330.

arasındaki çeşitli ihtilâflı konuları da değerlendirmiştir.¹²³ *Mukaddime*'nin bu içeriği, kendisinden sonraki çalışmalara örnek olmuştur. Nitekim onunla, alana dair bir eserin isminde, ilk kez *usûlü't-tefsîr* kavramı yer almıştır. İbn Teymiyye eserin isminin altına dolduracak şekilde, müfessirlerin Kur'ân'ı tefsir ederken temel alması gereken "asl" konumundaki en güzel "yöntemler" ve "teknikler" in neler olduğunu analiz etmiştir.¹²⁴ Zerkeşî *el-Burhân*'ında Süyûtî (ö. 911/1505) de *el-İtkân*'ında *Mukaddime*'den istifade etmiştir.¹²⁵

Aslında Kur'ân ilimlerinin gelişimini sürdürdüğü bu zaman diliminde İslâm âlemi, siyasî, ictimai ve iktisadî olarak çok zor süreçlerden geçmiştir. Doğuda Moğollar 10 Şubat 1258'de Bağdat'a saldırdılar ki, Moğol istilâsı sadece Bağdat için değil bütün İslâm dünyası için korkunç bir felâket olmuştur.¹²⁶ Batıdaysa Endülüs Emevî Devleti 422/1031'de İspanyollar tarafından yıkılmış ve ortaya çıkan otorite boşluğu neticesinde, devletin enkazı üzerinde *mülûkü't-tavâif* (1031-1090) diye nitelenen irili ufaklı birçok devletçik kurulmuştur. Mülûkü't-tavâif topraklarıysa bir plan dâhilinde bir bir işgal edilip, Kurtuba'nın kapılarına gelmiş ve nihayet halkın kaçıp sığındığı Endülüs Devleti'nin başkenti de, 1236 yılında elden çıkmıştır. Söz konusu buhranlara rağmen, İslâm ilim ve kültür hayatı, Mısır'da belli bir ölçüde gelişimini sürdürmüştür. Zira Memlûk sultanlarının söz konusu işgal bölgelerinden hicret edip, Mısır'a gelen âlimlere gösterdikleri ihtimam neticesinde ilmî faaliyetler sürdürülmüştür. Nitekim Kur'ân ilimlerinin en kapsamlı ve sistemli eserleri olan *el-Burhân* ve *el-İtkân*, bu süreçte Mısır'da kaleme alınmıştır. Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı câmi'/kapsamlı eserlerin ilk örneği olup, ilk kez geçmiş mirası en mükemmel şekilde içermiştir.¹²⁷ Zerkeşî, kendisinden öncekilerin hadis metodolojisinde olduğu gibi, Kur'ân ilimlerinin bütün konularını kapsayan bir eser yazmadıklarını ve *el-Burhân*'ı da bu eksikliği gidermek amacıyla telif ettiğini belirtmektedir.¹²⁸ Zerkeşî bu eserde, müfessirliğin şartlarını oluşturan ilimleri, Kur'ân ilimlerinden tefrik edip, onları nitelemiş ve sıralamıştır.¹²⁹ Onlar artık Kur'ân ilimleri eserlerinde, "Fî ma'rifeti şürûti'l-müfessiri ve âdâbihi (Müfessirde Aranılan Şartlar ve Uyması Gereken Esaslar)"¹³⁰ gibi başlıklar altında incelenmiştir.¹³¹

¹²³ Bk. İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 117-131; Enver Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'ân Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), s. 189-218; 218-239.

¹²⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 57-58; bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 24.

¹²⁵ Onların istifade ettiği yerlere örnek Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 188-189; Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1197, 1199-1204.

¹²⁶ Bk. Abdülaziz ed-Dürî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), s. 425-433.

¹²⁷ Bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 124-125.

¹²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 1-9.

¹²⁹ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 105.

¹³⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1198-1224.

¹³¹ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 104-105; Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 1209-1212; 1189-1193 Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhit* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1983), c. I, s. 121;

2.7. Hicrî IX. asırda Kur'ân ilimleri

Hicri IX. asır daha çok bir önceki dönemin özelliklerini taşımakla birlikte, müfessirler bu çağda da yaşadıkları ortamları dikkate alarak câmi'/kapsamlı eserler yazmayı sürdürmüşlerdir. Bunların başında kronolojik olarak Bulkînî'nin (ö. 824/1421) *Mevâkı'u'l-ulûm min mevâkı'i'n-nücûm*'u ile Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) *et-Teyssîr fî kavâ'idi ilmi't-tefsîr*'i gelmektedir.¹³² Mevcut birikimi değerlendirdiğini belirten Bulkînî, eserini Kur'ân ilimlerini bir araya toplamak ve eğitim ve öğretimde istifade edilen bir kaynak olması için yazdığını söylemiştir.¹³³ Kâfiyecî de, bu alana önemli katkılar sağladığından dolayı, eserinin eşsiz olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁴ Onda, Tefsir ilminin temellendirilmesine dair izahlar yapan Kâfiyecî, sırf nakille yetinmeyip, ihtiyaç hissettikçe konuları değerlendirmiştir.¹³⁵ Bu yüzden *et-Teyssîr*, Kur'ân ilimlerinin öncü kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.¹³⁶

Kur'ân ilimleri çalışmaları, Hicri IX. asırda bu minvalde gerçekleştirilmiş ve gelişimini sürdürmüştür.

2.8. Hicrî X. asırda Kur'ân ilimleri

Kur'ân ilimleri çalışmaları, Hicri X. asırda doruk noktasına ulaşmıştır. Nitekim bu alanın iki zirve eserinden biri olan *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, bu dönemin bir eseridir. Hicri IX. asrın çalışmalarını Süyûtî'nin *et-Tahbîr fî ulûmi't-tefsîr* ve *el-İtkân* adlı eserleri takip etmiştir. Bunlardan *et-Tahbîr* Süyûtî'nin Kur'ân ilimlerine dair ilk eseridir.¹³⁷ Daha çok Bulkînî'nin adı geçen eserinden istifade edip, ardından *el-İtkân*'ı kaleme almıştır.¹³⁸ Eserlerini Kur'ân ilimlerinin tümünü içeren bir eser bulunmadığı gerekçesiyle yazan Süyûtî, bu iki eserinde âdeta Kur'ân ilimlerinin gelişim ve etkileşim süreçlerinin mikro bir örneğini sergileyip mevcut birikimi değerlendirmiştir. Zaten müellif, *et-Tahbîr*'den sonra Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ını görüp, çalışmalarını onun üzerinden

Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılması*, 55; Zerzûr, *el-Kur'ân ve nusûsuhû*, s. 112; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1994), s. 57.

¹³² Geniş bilgi için bk. Fatma Yalnız, "Tefsir Usûlünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kâfiyecî ve Süyûtî Örneği", Hitit Üniversitesi, 2014), s. 27-123; M. Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman B. Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VI (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), s. 409-410.

¹³³ Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ulûm min mevâkı'i'n-nücûm min nefâisi kütübi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Tanta: Dârü's-sahâbe li't-türâs, 2007), s. 27-30.

¹³⁴ Bk. Kâfiyecî, *et-Teyssîr*, s. 10-12, 15-16; bk. İsmail Cerrahoğlu, "Muhyiddin el-Kâfiyecî ve 'et-Teyssîr fî Kava'idi ilmi't-tefsîr' Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1963, c. X, s. 127-132

¹³⁵ Bk. Kâfiyecî, *et-Teyssîr*, s. 13-15.

¹³⁶ Bk. Geniş bilgi için bk. Hasan Gökbulut, "Kâfiyecî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), s. 154-155.

¹³⁷ Bk. Nşr.: Fethî Abdülkâdir Ferîd (Riyad: Dârü'l-menâr, 1982).

¹³⁸ Bk. Nşr.: Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1987).

sürdürmüştür.¹³⁹ Müellif aslında onu *Mecma'u'l-bahreyn ve matla'u'l-bedreyn*¹⁴⁰ adlı tefsirine bir mukaddime olması için yazdığını belirtmiştir.¹⁴¹ Sırf rivâyetle yetinmeyen müellif, Kur'ân ilimlerini değerlendirmiştir.¹⁴² Belki de bunun en belirgin örneklerinden biri, müellifin mensuh olduğu ileri sürülen âyetlerin sayısını yirmiye kadar indirmesidir.¹⁴³ Bu durum müellifin konuları çözümleyici bir anlayışla ele aldığını ve alana açılım sağladığını göstermektedir.¹⁴⁴

Görüldüğü gibi VIII. asırdan X. asra kadar uzanan dönem, Kur'ân ilimleri sürecinin zirve dönemlerini oluşturmaktadır. Bu ilimlerin en temel ve en gelişmiş türleri, bu zaman zarfında telif edilmiştir. Fakat Kur'ân ilimleri, X. asrı müteakip durağan bir döneme girmiştir. Hâlen *el-Burhân* ile *el-İtkân*'ı aşan bir eser telif edilememiştir. Bu dönemden sonra süreç kendini inşa değil, tekrar etmeye başlamıştır. Bu olumsuz durumdan belki de sadece İbn Akîle el-Mekkî'nin (ö. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı istisna edilebilir.¹⁴⁵ Bu durumsa söz konusu sürecin tabiatına, gerek konu gerekse gaye açısından aykırıdır. Nitekim Kur'ân ilimlerinin değişim ve etkileşim süreçlerini, zaman ve mekân faktörleri ve müfessirden kaynaklanan öznellik çerçevesinde ele alıp değerlendirmemizin hedeflerinden biri de, bu ilimlerin ihtiyaca binaen üretildiklerini, yorumlandıklarını ve geliştirildiklerini ortaya koymaktır. Nitekim bu tabii süreç içerisinde mütemediyen yeni eserler yazılmış ve onlar hem içerik hem de şekil yönünden değişmişlerdir.

3. Modern Dönemde Kur'ân İlimlerine Yüklenen Yeni Anlam ve İşlevler

Modern dönem, Müslümanlar için yeni ve farklı bir süreci ifade etmektedir. İslâmî ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi, Tefsirde de önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu istikamette Kur'ân'ın nasıl algılanması gerektiği ve nasıl anlaşılıp yorumlanacağı meseleleri öne çıkmış ve bu doğrultuda Kur'ân tefsirine yeni fonksiyonlar yüklenmiştir. Modern dönemin ürettiği ihtiyaç ve

¹³⁹ Eserlerin mukayesesi için bk. Haydar, H. Said, *Ulûmü'l-Kur'ân Beyne'l-Burhân ve'l-İtkân* (Riyad: Dârü'z-zemân, 2006).

¹⁴⁰ Süyûtî bu eserinde sadece Fâtiha sûresinin ilk altı âyetiyle Kevser sûresinin tefsirini yapmıştır [bk. *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*, nşr.: E. M. Sartain (Cambridge: Cambridge University, 1975), s. 129].

¹⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 3-14; a.mlf. *et-Tahbîr*, neşredenin girişi, s. 12-13.

¹⁴² Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 642, 658; a.mlf., *et-Tehaddüs*, s. 229; *el-Hâvî li'l-fetâvî* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, t.y.), c. II, s. 34-39.

¹⁴³ Bk. *el-İtkân*, c. II, s. 708-713.

¹⁴⁴ Bk. Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), s. 7, 322; Geniş bilgi için bk. İ. Hakkı İmamoglu, "Celâleddîn es-Süyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri: el-İtkân Örneği" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011).

¹⁴⁵ Bk. Birışık, "Kur'ân", 402; Geniş bilgi için bk. M. Yusuf Şürbecî, *el-İmâmü's-Süyûtî ve Cihûduhu fi ulûmi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dârü'l-mektebî, 2001).

meselere, geleneksel çizgi içinde çözüm üretmeye çalışan yaklaşımların yanında, modernist tefsir anlayışları da ortaya çıkmıştır.¹⁴⁶ Modern dönemin ve onun Tefsir literatürünün dikkat çekici özelliklerinden biri, pratik endişelerin ve sosyal, siyasal, ideolojik içeriklerin bu tür eserlerde klasik döneme göre çok daha ağırlıklı bir yere sahip olmasıdır. Dikkat çekici bir diğer hususta, Kur'ân'ın tamamını Tefsire dair eserlerin yanı sıra belli âyetlere ve konulara yoğunlaşan tematik tefsir tarzının yaygınlaşmasıdır.¹⁴⁷ Bu çerçevede modern dönemde en önemli değişiklik rivâyet-dirâyet oranında meydana gelmiştir. Hicrî ilk dört asırda yazılan tefsirlerde rivâyet ağırlığını korurken, zamanla müfessirler, dil tahlilleri ve diğer ilimlerin ortaya koyduğu verilerle aklı tefsire daha çok yer vermiştir. XIX ve XX. yüzyıllarda ise pozitif ve sosyal bilimler müfessirlerin asıl ilgi alanı olmuştur.¹⁴⁸ Tefsirdeki bu gelişmeler, Kur'ân ilimlerini de bu istikamette etkilemiştir.

Hicrî X. asrı işlerken belirttiğimiz üzere, VIII-X. asırlar Kur'ân ilimlerinin zirve dönemlerini kapsamakla birlikte, bu noktadan sonra durağan bir süreç izlemiştir. Modern dönemde, geleneksel çizgide kaleme alınan eserlerin kökleri, söz konusu zirve dönemlere dayanmaktadır. Nitekim modern dönem Kur'ân ilimleri eserleri de, kapsamlı olarak telif edilmiştir. Bununla birlikte bu eserlerin müellifleri, Kur'ân ilimleri konularını umumiyetle çağlarının ihtiyaç ve meselelerini dikkate alarak işlemişlerdir.¹⁴⁹ Müslümanların bilhassa son iki asırda etken konumdan edilgen konuma gelmesi, Kur'ân'a yönelik bazı çağdaş yaklaşımların doğmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Müslümanlar, modern olanla birlikte, geleneksel çizgi ve birikimlerini de sorgulamışlardır. Nitekim bu istikamette yakın/modern dönemde Kur'ân tefsirine yeni işlev ve misyonlar tanımlanmıştır. Bu zaman diliminde klasik çizgiyi takip edip, Kur'ân ilimlerine ve Tefsir usûlüne ihya/tecdid ekseninde yaklaşanlarla beraber,¹⁵⁰ bunları çağdaş/modernist bir zeminde ele alıp, muhtelif çözümler üretenler de mevcuttur.¹⁵¹ Biz makalede, doğuşundan günümüze kadar geleneksel çizgide sürdürülen Kur'ân ilimlerinin gelişim ve etkileşim süreçlerini temel aldığımız için, daha ziyade bu çizginin devamı olan çalışmalarını mevzubahis edeceğiz. Bunlar arasından, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*; Muhammed Abdülazîm Zürcânî'nin (ö. 1367/1948)

¹⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 246-268; Mertoğlu, "Tefsir", s. 291-292.

¹⁴⁷ Mertoğlu, "Tefsir", s. 292.

¹⁴⁸ Birişik, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 499.

¹⁴⁹ Bk. Mertoğlu, "Tefsir", s. 291.

¹⁵⁰ Bk. Zürcânî, *Menâhil*, c. I, s. 35-36; Mertoğlu, "Tefsir", s. 290-294; Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", s. 135.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bk. Şehmus Demir, "Kur'ân'ın 'Yeniden Yorumlanması' Düşüncesinin Batı'yla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002); Fethi Ahmet Polat, "Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kuran'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefî ve Ebu Zeyd Örneği" (İstanbul: İz Yayınları, 2007); Zafer Koç, "Kur'ân Tefsirinde Yöntem Arayışları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007).

Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân ve Subhî es-Sâlih'in (ö. 1926-1986) *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserleri öne çıkmıştır. Bunlar gibi daha pek çok kıymetli çalışmalar olmakla birlikte,¹⁵² onlara konumuzu aydınlatacak ölçüde yer veriyoruz. Bu doğrultuda yukarıda zikrettiğimiz örnek eserleri ve müelliflerini makalenin konusu çerçevesinde ele alıp işleyebiliriz.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Kur'ân'ın, indiriliş gayesi ve mana ve maksatları doğrultusunda anlaşılması ve şer'î hükümlerin illet ve hikmetlerinin bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dihlevî, bu doğrultuda ictihadın anlam ve önemini vurgulayıp onun sürekliliğine dikkat çekmiştir. Nitekim Dihlevî, *İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-İctihâd ve't-taklîd* adlı eserinde, ictihad konusunu çeşitli yönleriyle işlemiştir. Dihlevî onda ve diğer bazı eserlerinde Süyûtî'yi kaynak alıp, onun görüşlerini benimsediği gözlemlenmektedir. Süyûtî, *er-Red alâ men ahlede ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihâde fi külli asrin farz* ile *Takrîrü'l-istinâd fi teysîri'l-ictihâd* adlı eserlerinde ictihad faaliyetinin Müslümanlara her dönemde farz olduğunu açıkça belirtmiş¹⁵³ ve bu görüşlerine diğer eserlerinde de yer vermiştir. Ayrıca müellif, kendisini IX. asırda fıkıh, hadis ve lugat ilimlerinde mutlak müctehid seviyesine ulaşan yegâne kişi olarak vasıflandırmıştır.¹⁵⁴ Bu referanslar çerçevesinde görüşlerini ortaya koyan Dihlevî de, ictihad kavramını, “tafsilî delillerden, fer'î hükümlerin elde edilmesi için çaba sarfedilmesi” şeklinde tanımlamıştır. Müellif ahkâmın değişmesi hususunu bu doğrultuda değerlendirip, Kur'ân'ın emir ve yasaklarını sürekli sabit kalan ve zaman ve mekân şartlarına göre değişime açık olan hukuk normları şeklinde tasnif etmiştir.¹⁵⁵ İctihad faaliyetinin gelişimini Hz. Peygamber'le başlatan Dihlevî,¹⁵⁶ ictihad mekanizmasının Hicrî ilk dört asırda genellikle işlevini yerine getirirken, sonraki dönemlerde taklidin ve mezhebe bağlılığın kökleşmeye başladığını belirtmiş ve bunun nedenlerini irdelemiştir.¹⁵⁷ İctihad kapısının kapandığına dair görüşlere itibar etmeyen müellif, ictihadın farz-ı kifâye olduğunu zikretmiş ve bunun sebebinin de her asırda yeni ve farklı meselelerin ortaya çıkması şeklinde açıklamıştır. Bu doğrultuda müellif, ictihad faaliyetinin Allah'ın hücceti

¹⁵² Bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 33-42.

¹⁵³ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-İctihâd ve't-taklîd* (Kahire: y.y., 1398), s. 6-7, 28, 40-47 51-52; a.mlf., *İthâfî'n-nebih fi mâ yahtâcü ileyhi'l-muhaddis ve'l-fakîh*, nşr.: M. Atâullah Hanîf (Lahor: y.y., 1969), 100-106; *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ'i ve'l-müctehidîn*, nşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: y.y., 1977), s. 40-47; referans örnekleri için bk. Süyûtî, *er-Red alâ men ahlede ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihâde fi külli asrin farz*, nşr.: Halîl el-Meys (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983), s. 68-79, 97-116, 169; a.mlf., *Takrîrü'l-istinâd fi teysîri'l-ictihâd*, nşr.: Fuâd Abdülmün'im Ahmed (İskenderiye: y.y., 1983), s. 29-37, 49-50, 63-66.

¹⁵⁴ Süyûtî, *Tarzü'l-imâme* (Şerhu makâmâti Celâlidîn es-Süyûtî içinde), nşr.: Semîr M. ed-Derûbî (Beyrut: y.y., 1989), c. II, s. 691, 696, 782; *el-Hâvî li'l-fetâvî*, c. II, s. 248.

¹⁵⁵ Dihlevî, *İkdü'l-cîd*, s. 5-6.

¹⁵⁶ Dihlevî, *el-İnsâf*, s. 4-63.

¹⁵⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâlîğa*, nşr.: M. Şerîf Sükker (Beyrut: Dârü ihyâi'l-ülûm, 1992), c. I, s. 438-442; a.mlf., *el-İnsâf*, s. 40, 55, 59-60.

niteliğine sahip âlimlerce mütemadiyen gerçekleştirildiğini; aksi takdirde İslâm'ın hayatla buluşturulmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Üstelik müellif, Müslümanlara İmam Mâlik'in (ö. 179/795) sahih rivâyetleri derleyip tertip ettiği *el-Muvatta'* adlı eserinin rehber alınmasını ve şer'î hükümlerin illetlerinin kavranmasını önermiştir.¹⁵⁸ Nitekim mutlak icihad faaliyetinin yapılması gerektiğine dair fikirler, İzzeddin İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262), İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi bazı âlimler tarafından Hicrî VII. asırdan itibaren dillendirilmiştir. Fakat bu girişimler, çeşitli nedenlerle yeterince uygulama alanı bulamamıştır.¹⁵⁹ Müellifin bu perspektifi, Tefsir usûlüne dair kaleme aldığı *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* adlı Farsça eserine de yansımıştır.¹⁶⁰ Nitekim onun beş bölüme ayırdığı eserinin, fikrî ve icihadî yönü belirgindir.¹⁶¹ İlim ehlinin ömürlerini yardımcı bilgileri öğrenmek ve hacimli tefsirleri okumakla geçirip, Kur'ân'ın özünü kavramaya vakit bulamamaları, ona göre dinî hayatın gelişmesinin önündeki engellerin başında yer almaktadır.¹⁶² Bu yüzden kendisi tefsir yazmamış, klasik bir Tefsir Usûlü yerine Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına dair ilkeleri ortaya koymak maksadıyla, *el-Fevzü'l-kebîr* adlı bir Tefsir Usûlü kitabı kaleme almıştır. Dihlevî, tefsir yazarların çoğunun kendi ilim dallarındaki teorik problemlere yoğunlaştıkları ve önemsiz ayrıntılara daldıkları için, Kur'ân'ın ana meselelerinden uzaklaştıklarını söylemiştir.¹⁶³ Yine Kur'ân'daki nesih konusuna değinen Şah Veliyyullah, ilk zamanlarda farklı muhtevadaki birçok âyetin hükmen mensuh kapsamına alındığını, halbuki müteahhir dönemdeki âlimlerin âyetler arasında anlam ilişkileri kurup, mensuh kabul edilen âyet sayısını azalttıklarını, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Süyûtî'nin bunları yirmi bire indirdiklerini ifade eder ve kendisi sadece beş âyetin mensuh sayılabileceğini söyler. Nüzûl sebebi diye zikredilen hususlar, âyetlerin söz konusu olaylara dayanmasını değil, benzeri olayların aynı anlam kapsamına girdiğini ortaya koyar. Ayrıca bazı âyetlerin hangi sebeple indirildiği âyetlerden anlaşılır. Dolayısıyla Kur'ân'ı anlamak için nüzûl sebeplerini bilmek şart değildir. Kur'ân'daki müteşâbihlerin ilim ehli tarafından anlaşılabilirliğini

¹⁵⁸ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, c. I, s. 29, 442; a.mlf., *el-İnsâf*, s. 63; *İthâfû'n-nebîh*, s. 104-105; *el-Musaffâ Şerhu'l-Muvatta'*, trc.: Abdullah ed-Dihlevî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983), s. 29-30; krş. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, nşr.: Ömer Süleyman el-Eşkâr ve Abdüssettâr Ebû Gudde (Küveyt: y.y., 1988), c. IV, s. 209.

¹⁵⁹ İctihad konusuna dair geniş bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXI (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), s. 432-445.

¹⁶⁰ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*, trc.: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1987).

¹⁶¹ Mevlüt Güngör, "el-Fevzü'l-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XII (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 510-511; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 27.

¹⁶² Bk. Muhammed Abduh, *el-A'mâlü'l-kâmil*, nşr.: Muhammed İmâre (Beyrut: y.y., 1979-80), c. IV, s. 11, 16-17, 20.

¹⁶³ Bk. Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr*, s. 17, 104-106.

belirten Şah Veliyyullah, müteşâbihlere dair âyeti (Âl-i İmrân 3/7) bu şekilde anlamak gerektiğini de¹⁶⁴ kaydetmiştir.¹⁶⁵

Zürkânî *Menâhilü'l-irfân* adlı eseriyle tanınan Mısır'lı bir âlimdir.¹⁶⁶ Başta Kur'ân ilimleri olmak üzere hadis, fıkıh ve kelâm gibi alanlarda kendini yetiştirmesi yanında, edebiyat, tarih, felsefe ve sosyolojiyle de ilgi duymuştur. *Menâhil*'de Kur'ân ilimlerini çağdaş bir üslûpla ifade etmeye ve Kur'ân'la ilgili bazı güncel şüphe ve tereddütleri gidermeye çalışmasıyla dikkat çekmiştir.¹⁶⁷ Eser Kur'ân ilimleri alanında modern dönemde yazılmış en meşhur ve en kapsamlı eserlerden biridir.¹⁶⁸ Zürkânî Kur'ân ilimleri sahasında Zerkeşi ve Süyûtî gibi âlimlere göre, daha az sayıda konuyu ele almakla birlikte, çalışmasında önceki eserlerde müstakil başlık altında incelenmeyen *Ulûmü'l-Kur'ân*'ın anlamı ve tarihi, Kur'ân'ın tercümesi ve üslûbu gibi farklı başlıklara da yer vermiştir.¹⁶⁹ Konuları genişçe ele alışı, güzel üslûbu, tercihte bulunması, konu sonunda şüphelere cevap veriş kitabın dikkat çekici özelliklerindedir. Vahyi tarif ederken ve *Ulûmü'l-Kur'ân*'ın manasını açıklarken, verdiği bilgiler bu kitabı başka kitaplardan farklı kılan yönüdür. Kur'ân ilimleri önceleri nakil merkezli iken, *Menâhil* ise kavram ve metod yönü ile öne çıkmıştır.¹⁷⁰ Meselâ Kur'ân'ın indiriliş gayesi istikametinde anlaşılması gerektiğini vurgulayan Zürkânî, eserinde “Makâsıdü'l-Kur'âni'l-Kerîm/Kur'ân-ı Kerîm'in Maksatları” adlı genişçe bir bölüm açmıştır. Müellif bu başlık altında, Kur'ân'ın indirilmesinde üç temel gaye olduğunu belirtip onları şöyle sıralamıştır:

¹⁶⁴ Bu hususlar için bk. Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr*, s. 53-67, 82-84.

¹⁶⁵ M. Sait Özervarlı, “Şah Veliyyullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), s. 262 (özet ve tasarrufla); bk. Mehmet Erdoğan, “Şah Veliyyullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), s. 260-262; Ali Can, “Şah Veliyyullah Dihlevî'nin el-Fevzü'l-Kebîr Adlı Eserinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı”, *Bozok Üniversitesi*, Yozgat 2014, sayı: 6, s. 59-90.

¹⁶⁶ Zirikli, *A'lâm*, c. VI, s. 210.

¹⁶⁷ Bk. Hâlid b. Osman es-Sebt, *Kitâbü Menâhili'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân li'z-Zürkânî: Dirâse ve takvîm* (Kahire: Dâru İbn Affân li'n-neşr ve't-tevzî', 2001), c. I, s. 128, 134; Mehmet Suat Mertoğlu, “Zürkânî, Muhammed Abdülazîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 579; Sedat Sağdıç, “Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'ân'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar” (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), s. 69; Arif Serkan Eser, “Ulûmü'l-Kur'ân Geleneği ve Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eseri” (Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011, Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 121-122.

¹⁶⁸ Bk. M. Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), s. 31; Mertoğlu, “Zürkânî, Muhammed Abdülazîm”, s. 579.

¹⁶⁹ Mertoğlu, “Zürkânî, Muhammed Abdülazîm”, s. 579-580 (tasarrufla); Geniş bilgi için bk. Eser, “Ulûmü'l-Kur'ân Geleneği”, s. 89-121; Sağdıç, “Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eseri”, s. 7-68.

¹⁷⁰ Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), s. 42.

“Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’i insanlara ve cinlere bir hidayet olması, Allah Resûlü’nü teyid eden bir mucize işlevi görmesi ve yaratılanların mukaddes kelâmın bu en yüce biçimini okuyup onunla Allah’a ibadet etmesi şeklindeki temel maksatları gerçekleştirmek için indirmiştir.” Müellif ardı sıra Kur’ân’ın bu üç maksadını genişçe açıklamaktadır.¹⁷¹

Zürkânî tefsir ameliyesinde amaçsal bir perspektife sahiptir. Müellif tefsir türlerini, tefsir ilminin gayesi doğrultusunda şöyle değerlendirmektedir:

“Tefsir, ikiye ayrılır. Fakat bu tasnif genel bir sınıflamayı ifade etmektedir: Bunların birincisi kuru bir tefsirdir. Bu tefsir yöntemi lafızların tahlilinin, cümlelerin i’râbının ve Kur’ân’ın nazmının içerdiği belâgat nükteleri ve edebî sanatlara dair işaretlerinin açıklanmasıyla sınırlı olup, bunların ötesine geçmemektedir. Bu tür açıklama biçimi tefsirden ve Allah’ın kastettiği hidayeti izah etmekten ziyade Arap dili kaidelerinin metne uygulanması işlemine daha yakındır. İkinci kısım, kuru bir tefsirin sınırlarını aşan tefsirdir. Bu tefsir yöntemi, Kur’ân’ın hidayetini ve öğretilerini açıklamayı ve onda insanlara teşri’ kılınan hükümlerdeki Allah’ın hikmetlerini ortaya çıkarmayı kendisine en yüce bir hedef seçmiştir. Bu hedefe giderken, ruhları cezbeden, kalpleri fetheden ve insanları Allah’ın hidayetini kabul etmeye yönelten bir üslup kullanılmaktadır. İşte tefsir ismi, bu yöntemle daha çok örtüşmektedir. Eğer tefsirin faziletini ve ona duyulan ihtiyacı konuşup, öne çıkarıyorsak sözümüz bizi bu yönetime iletacaktır.”¹⁷²

Subhî es-Sâlih Lübnanlı bir âlim olup İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli mütefekkirlerdendir. Diğer eserlerinin¹⁷³ yanında, Kur’ân ilimlerine dair yazdığı *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân*’ı modern dönemde yazılmış önemli ve kapsamlı eserlerden biridir.¹⁷⁴ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*’te konuları günümüzle bağlantılı şekilde işlemeye çalışmış ve “Vahiy Vâkıası” konusunda gözlemlenebileceği gibi, Kur’ân ilimlerinin bazı konularını müstakil başlıklar altında ve genişçe işlemiştir.¹⁷⁵ Meselâ müellif bu konuyu genişçe işlemesinin sebebini, “Çünkü Kur’ân’ı ilgilendiren bu çalışma için, vahiy konusu bir hazırlık ve mukaddime durumundadır.”¹⁷⁶ şeklinde ifade etmiştir. Müellifin bu yaklaşımına dair diğer bir örnekse, “Kur’ân’ın İ’câzı” konusudur. Bunun nedenini ise İslâm dünyasındaki bazı temel üniversitelerin, Kur’ân’ın i’câzı gibi mühim konuları gölgede bırakacak ölçüde, Kur’ân’ın fikhî yönüne ağırlık vermesi olarak gösteren müellif, bu doğrultuda şunları söylemektedir:

¹⁷¹ Zürkânî, *Menâhil*, c. II, s. 100-105.

¹⁷² Zürkânî, *Menâhil*, c. II, s. 8.

¹⁷³ Bk. İbrahim Hatiboğlu, “Subhî es-Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVII (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), s. 452.

¹⁷⁴ Muhammed Hayr R. Yusuf, *Tetimmetu’l-A’lâm li’z-ziriklî* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2002), s. 241; Ahmed el-Alâvene, *Zeylü’l-A’lâm kâmûs terâcim li eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-Arab ve’l-musta’ribîn ve’l-müsteşrikîn* (Cidde: Dârü’l-minâre, 1998), s. 103.

¹⁷⁵ Örnekler için bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, trc.: M. Said Şimşek (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008), s. 17-47 (Vahiy Vâkıası); 328-358 (Kur’ân’ın İ’câzı).

¹⁷⁶ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 6.

“Çünkü bu ilim kalelerinde, ilgi duyulan fikhî yönün, edebî yönün alanına taşarak onu sönük hale getirmemesi bir zarurettir. Nitekim Kur’ân’ın edebî ile edeplenmek, İslâmî asırların hepsinde hükümlerini bilmeyi tamamlayıcı olarak olagelmıştır. Edebî yönün önem kazandığı çağımızda da bunlardan her bir yönün diğerini tamamlamasından başka çıkış yolu yoktur. Belki de, bu baskıda, son bölüm olan dördüncü bölümü, tefsir ve i’câz konusuna hasretmeye beni sürükleyen sebep budur.”¹⁷⁷

Doğunun ve Batının birikimini bilen ve değerlendiren Subhî es-Sâlih, eserlerinde ictihad kapısının açık olduğunu ve İslâm düşüncesinin tecdidini vurgulamaktadır. Müellif eserinde, şarkiyatçıların İslâm ve bilhassa hadis ve Kur’ân’a dair iddialarına karşılık vermiştir.¹⁷⁸ Müellif, “Tefsirin Doğuşu ve Gelişmesi”¹⁷⁹ konusunu işlerken, *re’y* kelimesinin *ictihad* anlamına geldiğini¹⁸⁰ ve gerekli şartları taşıyan kişilerin *re’y* ile Kur’ân’ı tefsir etmesinde bir sakınca olmadığını vurgulamıştır. Bu açıklamalarıyla yetinmeyen müellif, bazı Kur’ân âyetlerini delil alarak (Muhammed 47/54; Sâd 38/29) Kur’ân’ın ictihadla tefsiri için, bizzat Kur’ân’ın çağrıda bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁸¹

Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*’te, G. Bergtraesser, Krenkow, R. Blachère, H. Grimme, Noldeke, Wiliam Muir, Cf. Blach, G. Weil, R. Bell, Buhl, Hirschfeld ve A. Rodwell gibi müsteşriklerin görüşlerini Kur’ân ilimleri açısından eleştirmiştir.¹⁸² Fakat müellif yeri geldikçe onlardan istifade edip, görüşlerine atıfta da bulunmuştur. Bunlara Massignon, Bauer, Schwally, R. Blachère ve Blache gibi oryantalistleri örnek verebiliriz.¹⁸³

Kökleri Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan Kur’ân ilimleri, tabii gelişimini genellikle X. asra kadar sürdürmüş ve sürekli yeni eserlere imza atılmıştır. Fakat bu asrı müteakip, süreç kendini inşa yerine, tekrar etmeye başlamıştır. Bu durağan süreç modern döneme kadar devam etmiştir. Bununla birlikte onlar, sanayi devrimine kadar Müslümanların ihtiyaç ve problemlerine belli bir ölçüde cevap verebilmiştir. Bu sürecin noktasını ise sanayi devrimi koymuş ve söz konusu durağan süreç, hızlı bir şekilde çöküşe dönüşmüştür. Çünkü ilim ve kültür hayatını takip edemeyen İslâm dünyası, yeni ve farklı olanı okuyup değerlendirememiş ve büyük ölçüde hayatın merkezinden çıkmıştır. Bu gelişmeler, Müslümanların hem modern dünyayı hem de geleneksel çizgilerini sorgulamalarına yol açmıştır. Bu çerçevede klasik yaklaşımın dışında, konulu-yorumcu yaklaşım, yenilikçi yaklaşım ve tarihselci yaklaşım türlerini kapsayan

¹⁷⁷ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 7-8.

¹⁷⁸ Bk. Hatiboğlu, “Subhî es-Sâlih” 452; Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Oryantalizm ve Batıda Kur’ân ve Kur’ân İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1989, c. XXXI, s. 95-136

¹⁷⁹ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 303-312.

¹⁸⁰ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 307-308.

¹⁸¹ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 306.

¹⁸² Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 14, 182, 183, 184, 253.

¹⁸³ Bk. Subhî es-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, s. 228, 251, 253, 254.

çağdaş yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.¹⁸⁴ Daha çok fikrî ve ilmî gündemi belirleyen bu yaklaşımlar, Kur'ân araştırmacıları tarafından çeşitli açılardan değerlendirilmiştir.¹⁸⁵

Sonuç

Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın nüzûlüyle başlamıştır. Allah Resûlü Kur'ân'ı çeşitli şekillerde açıklamıştır. Daha çok dil merkezli olan bu tefsir örnekleri, aynı zamanda Kur'ân ilimlerinin çekirdeklerini de ihtiva etmiştir. Kur'ân ilimleri, zamanla icmalden tafsile çıkmış ve modern döneme kadar kendine has muhtelif dönemler geçirmiştir. Bu süreçte müfessirler, bunların orijinal çizgi ve çerçeveleri temelinde, yeni ilimler de üretmişlerdir. Bu husus bunların değişime açık olduklarını göstermektedir. Nitekim bunların gelişimleri, gerek şekil gerekse içeriklerine yansımıştır. Zira müfessirler onları, Kur'ân'ın lafızlarına, manalarına ve zikrettiği tarihî olgulara karşılık gelecek şekilde ihtiyaca binaen üretilip geliştirmişlerdir. Biz de bu çerçevede Makalede Kur'ân ilimlerinin gelişim ve etkileşim süreçlerini kronolojik bir çizgide ele alıp, bunların Kur'ân tefsirine hizmet ve aracılık etmeleri için üretilip geliştirildiklerini zaman ve mekân faktörleri bağlamında işledik. Bu kapsamda Kur'ân ilimlerinin serüvenlerine tanıklık eden dönemleri panoramik bir nazarla değerlendirip, ulaştığımız veri ve neticeleri ilgili konularda ortaya koyduk. Ayrıca makalenin konu, amaç ve kapsamının Kur'ân ilimlerinin özgün yapı ve işlevlerinin daha iyi kavranmasına ve onlara has sınırların daha da netleşmesine katkı sağladığını düşünüyoruz.

Kur'ân ilimleri, çağlar boyu Kur'ân'ın anlaşılmasına, açıklanmasına ve yorumlanmasına hizmet etmiştir. Bu ilimler zaman ve mekân faktörlerinin etkileri ve müfessirlerin birbirlerinden istifadeleri ve etkileşimleri altında gelişimlerini sürdürmüş ve doğuşundan günümüze kadar yorum eylemine aracılık etmişlerdir. Bu süreç, Kur'ân ilimlerinin mahiyetlerini ve orijinal çizgilerini tabii bir biçimde sergilemesinin yanı sıra, ihtiyaca binaen üretilip geliştirilmelerinin gerekliliğine de işaret etmektedir. Çünkü onlar, Kur'ân'ın tüm zaman ve mekânlarla buluşturulmasına zemin hazırlayıp, yorum eylemine vasıta olmaktadır. Müfessirler de bu amaç doğrultusunda, geçmişle gelecek arasında köprü görevi gören nice Kur'ân ilimleri çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Nitekim onlar, bir yandan mevcut ilimlerden istifade etmiş, diğer yandan da Kur'ân ilimlerinin orijinal çizgi ve çerçevesinde ihtiyaca binaen yeni eserler ve yeni ilimler üretmişlerdir. Bu husus müfessirin bilmesi gereken ilimler için de aynı şekilde işletilmiştir. Bu da Kur'ân ilimlerinin değişime açık bir bünyeye sahip olduklarını göstermektedir.

¹⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 293-303; Demir, "Kur'ân'ın 'Yeniden Yorumlanması' Düşüncesinin Batı'yla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı", s. 33-173; Polat, "Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kuran'a Yaklaşımlar", s. 8-187.

¹⁸⁵ Bu çalışmalar için bk. Mertoğlu, "Tefsir", s. 291-294.

Kaynakça

- Abbâs, F. H., 1997, *İtkânü'l-burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'l-furkân.
- Abduh, M., 1979-80, *el-A'mâlü'l-kâmil*. nşr.: Muhammed İmâre. Beyrut: y.y.
- Abdülbâkî, M. F., 1988, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-hadîs.
- Abdülhamid, İ., 2006, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, s. 444-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akk, H. A., 1986, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*. Beyrut: Darü'n-nefâis.
- Akyüz, A., 1988, "Abdürrezzâk es-San'ânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 298-299. İstanbul: TDV Yayınları.
- Albayrak, H., 2011, *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*. İstanbul: Şûle Yayınları.
- Alûsî, M. Ş., t.y., *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. thk.: Muhammed Behcet el-Eserî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Ahmed el-Alâvene, 1988, *Zeylû'l-A'lâm kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Cidde: Dârü'l-minâre.
- Ânî, A. D. A., 1987, *Dirâsât fî't-tefsîr ve'l-müfessirîn*. Bağdad: Matbaatü Es'ad.
- Arslan, Ş., 2003, "Me'âni'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, s. 208-209. İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, İ. 2012, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*. İzmir: Tibyan Yayınları.
- Baş, E., 2002, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (1-4. Asır)". *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), s. 21-42. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bekiroğlu, H., 2013, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Bilmen, Ö. N., 1973, *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.
- Birişik, A., 1999, "İbn Akîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 304-306. İstanbul: TDV Yayınları. 2002.
- 2002, "Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVI, s. 383-388. Ankara: TDV Yayınları.
- 2011, "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX, s. 281-290. İstanbul: TDV Yayınları.
- 1999, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XX, s. 550-551. İstanbul: TDV Yayınları.
- 2013, "Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu". *İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu-1, İslâmî Araştırmalar*, İstanbul 2006, c. XXIX, sayı: 1, s. 29-44.

- 2012, “Ulûmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXXII, s. 132-135. İstanbul: TDV Yayınları.
- Brockelmann, C., 1983, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: y.y., 1943-1949. *GAL (Ar.) Târîhu’l-edebi’l-Arabî*. Kahire: y.y.
- 1937-1942, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*. Leiden: y.y.
- Buhârî, 1992, *el-Câmi’u’s-sahîh*. İstanbul: y.y.
- Bulut, A., 2009, “Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi.
- 2009, “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmü’l-Kur’ân Tartışmaları”. *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur’ân ve Tefsir Akademisi içinde), c. III, s. 381-400. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Can, A., 2014, “Şah Veliyyü’l-âh Dihlevî’nin el-Fevzu’l-Kebîr Adlı Eserinde Kur’ân İlimlerine Yaklaşımı”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VI, sayı:6, s. 59-90.
- Catlâvî, H., 1988, *Kadâye’l-luga fî kütübî’t-tefsîr*. Tunus: Dârü Muhammed Alî el-Hâmî.
- Cebeci, L., 2009, “Tefsirde Yeni Yöntem Arayışları ve Klasik Tefsir Metodu”. *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur’ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), c. I, s. 49-78. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Cerrahoğlu, İ., 1996, “Garîbü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 379-380. İstanbul: TDV Yayınları.
- 1989, “Oryantalizm ve Batıda Kur’ân ve Kur’ân İlimleri Üzerine Araştırmalar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXI, s. 95-136.
1968. *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- 1996, *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- 1988, *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları.
- Cürcânî, S. Ş., 1253, *et-Ta’rîfât*. İstanbul: y.y.
- Çalışkan, İ., 2009, “Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik-Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve el-Muhâsibî (ö. 243/857) Örneği”. *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur’ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), s. 193-212.
- 2008, “Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar- İbn Vehb ve Muhâsibînin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-”. *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sayı: 2, s. 55-74.
- Çelik, Ö., 2002, “Hicrî 5-11. Asırlarda Kur’ân İlimleri”. *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur’ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), c. III, s. 47-87. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çetin, A., 1994, “Ebû Dâvûd, Süleyman b. Necâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 119. İstanbul: TDV Yayınları.

- Çiçek, H., 1996, 20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Dâmin, H. S., 2004, *İbnü'l-Enbârî*. Dımaşk: y.y.
- Dâvûdî, Muhammed b. Alî, 1972, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. nşr.: Ali M. Ömer. Kahire: Mektebetü vehbe.
- Demir, Ş., 2002, “Kur'ân'ın ‘Yeniden Yorumlanması’ Düşüncesinin Batı'yla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.
- Demirci, M., 2009, “Tefsir Usûlüne Duyulan İhtiyaç”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), s. 401-420. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- 2011, “Tefsir Usûlünün Felsefesi: et-Teysir fî kavaidi İlmi't-Tefsir Örneği”. *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* (Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları içinde), s. 295-314. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Demirci, M. 1995, “Esbâb-ı Nüzul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,11: 360-362. İstanbul: TDV Yayınları.
- 2013, *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- 2012, *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- 2001, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Demiri, L., 2012, “Tûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. XXXXI, s. 324-327. İstanbul: TDV Yayınları.
- Dihlevî, Ş. V., 1987, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. Arapça trc.: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye.
- 1992, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. nşr.: M. Şerîf Sükker. Beyrut: Dâru ihyâi'l-ulûm.
- 1398, *İkdü'l-cîd fî ahkâmi'l-İctihâd ve't-taklîd*. Kahire: y.y.
- 1969, *İthâfî'n-nebih fî mâ yahtâcü ileyhi'l-muhaddis ve'l-fakîh*. nşr.: M. Atâullah Hanîf. Lahor: y.y.
- 1977, *el-İnsâf fî beyâni sebebi'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ'i ve'l-müctehidîn*. nşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: y.y.
- 1983, *el-Musaffâ Şerhu'l-Muvatta'*. trc.: Abdullah ed-Dihlevî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- ilmiyye.
- Duman, Z., 1987, “Tâbîn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, s. 209-238.
- Dûrî, A., 1991, “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, 1981, *Mecâzü'l-Kur'ân*. nşr.: M. Fuat Sezgin. Beyrut: Müessesetu'r-risâle.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, 1983, *el-Bahrü'l-muhîd*. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Ebû Şâme, 1986, *el-Mürşidü'l-vecîz*. nşr.: Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDV Yayınları.

- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, 1997, *Tabakâta'l-müfessirîn*. thk.: Süleyman b. Sâlih el-Hizzî. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem.
- Efendioğlu, M., 2008, "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, s. 491-500. İstanbul: TDV Yayınları.
- Erdoğan, M., 2010, "Şah Veliyyullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, s. 260-262. İstanbul: TDV Yayınları.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, s. 13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Erten, M., 2013, *Nass-Yorum İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Fahreddin er-Râzî, t.y., *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: y.y.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, 1980, *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr.: Ahmed Yûsuf Necâtî v.dğr. Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- Fûde, M. B., 1986, *Neş'etü't-tefsîr ve menâhicühû fi dav'i'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Matbaatü'l-imâm.
- Goldziher, I., 1997, *İslâm Tefsir Ekolleri*. trc.: Mustafa İslâmoğlu. İstanbul: Denge Yayınları.
- Gökbulut, H., 2001, "Kâfiyeci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, s. 154-155.
- Güven, Ş., 2001, *Çağdaş Tefsir Çalışmalarında Konulu Tefsir Metodu*. İstanbul: Şûra Yayınları.
- Hâlidî, S. A., 2008, *Ta'rifü'd-dârisîn bi-menâhicü'l-müfessirîn*. Dimeşk: Dârü'l-kalem.
- Hanefî, H., 1993, "Günümüzde Kur'ân'ın Çağdaş Bir Tefsir Teorisi Var mı?". trc.: Abdullah Şahin, *Tezkire Dergisi*, Ankara 1993, sayı: 5, s. 47-52.
- Hamed, G. K., 2003, *Muhâdarât fi ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: y.y.
- Haydar, H. S., 2006, *Ulûmü'l-Kur'ân Beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*. Riyad: Dârü'z-zemân.
- İbn Akîle, 2006, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kurân*. nşr.: M. Safâ Hakkı v.dğr. Şârika: Câmîatü's-şârika.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, 1984, *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tûnus: ed-Dârü't-Tûnusiyye.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, 1993, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr.: Abdüsselâm A. Muhammed. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Beyrut: Dârü'l-Cil, t.y.
- İbn Hişâm, 1979, *es-Sîre*. nşr.: M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: y.y.
- İbn Kesîr, 1971, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. Mısır: y.y.
- İbn Teymiyye, T., 1988, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dârü's-Şam li't-türâs.
- İbnü'l-Cevzî, 1987. *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân*. nşr.: Hasan Z. Itr, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye.

- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, 1971, *Kitâbü izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*. Dımaşk: Matbu'atü mecma'i'l-lugati'l-Arabiyye.
- İbnü'n-Nedîm, 1978, *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- İbrâhim, M. İ., 1996, *Buhûs menheciyye fi ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: Dâru Ammâr.
- İmamoğlu, İ. H., 2011, "Celâleddin es-Süyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri: el-İtkân Örneği". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Kâfiyeci, 1989, *et-Teysîr fi kavâ'idî ilmi't-tefsîr*. nşr.: İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Karagöz, M., 2010, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Karslı, İ. H., 2003, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, sayı: 20, s. 225-260.
- Katâde b. Diâme, 1985, *en-Nâsîh ve'l-mensuh fi kitâbillahi Teâlâ*. thk.: Hâtim S. Dâmin, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Kâtip Çelebi, 1360-1362, *Keşfü'z-zünûn*. nşr.: Kilisli M. Rifat ve M. Şerefeddin Yaltkaya. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kehhâle, Ö. R., t.y., *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Kırtay, Y., 2008, "Ulûmu'l-Kur'ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Koca, F., 2012, "Tûfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXXI, s. 327-330. İstanbul: TDV Yayınları.
- Koç, Z., 2007, "Kur'ân Tefsirinde Yöntem Arayışları". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Köse, S., 1999, "İbn Vehb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX, s. 441-442. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, 2001, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk.: Hişâm S. el-Buhârî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Kurtuluş, R., 2001, "Jeffery, Arthur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 578-579. İstanbul: TDV Yayınları.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXX, s. 290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mennâ' el-Kattân, 1973, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y.
- 1998, "Kur'ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi". trc.: Erdoğan Pazarbaşı ve İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1998, sayı: 10, s. 187-205.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, 1971, *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü*. nşr.: Hüseyin Kuvvetli, Beyrut: y.y.
- 2006, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*. trc.: Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları.

Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân ve hümâ: Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye. 1954, nşr.: Arthur Jeffery, Kahire: Mektebetü'l-hancî.

Mukâtil b. Süleyman, 1993, *el-Vücûh ve'n-nezâir.* haz.: Ali Özek, İstanbul: İlmi Neşriyat.

1979-89, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân.* nşr.: A. Mahmûd Şehhâte. Kahire: y.y.

Müsâid b. Süleymân, 2000, *et-Tefsîrû'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Riyad: Dâru İbni'l-Cevziyye.

Müsâid Müslim Abdullah, 2006, *Gelişme Döneminde Tefsir.* trc.: Muhammed Çelik, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları.

Müslim. *el-Câmi'u's-sahih,* 1329-1332, nşr.: Mehmed Zihni Efendi. İstanbul: y.y.

Nabia, A., 2002, "Tefsirin Erken Dönemi Gelişimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara 2002, c. XLIII, sayı: 2, s. 449-462.

Nurettin T., 2013, "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini". *Diyanet İlmî Dergi,* Ankara 2013, c. XXXIX, sayı: 1, s. 33-48.

Onat, H., 1994, "İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü". 1. Kur'ân Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları.

Özdemir, M., 2014, *Endülüs.* İstanbul: İSAM Yayınları.

Özervarlı, M. S., 2010, "Şah Veliyyullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* XXXVIII, s. 262-267. İstanbul: TDV Yayınları.

Öztürk, M., 2004, *Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Paçacı, M., 1997, "Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. XVI, s. 398-401. İstanbul: TDV Yayınları.

Polat, F. A., 2007, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kuran'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefî ve Ebu Zeyd Örneği.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Râgıb el-İsfahânî, 1992, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân.* nşr.: Safvân A. Dâvûdî, Beyrut: y.y.

1984, *Mukaddimetü Câmîi't-tefasir.* thk.: A. Hasan Ferhat. Küveyt: Dâru'd-da've.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân, 1992, *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühû.* Riyad: Mektebetü't-tevbe.

Sabbağ, Muhammed b. Lutfî, 1988, *Buhûs fî usûli't-tefsir.* Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.

Safâ, M., 2004, *Ulûmü'l-Kur'ân min hilâli mukaddimâti't-tefâsîr.* Beyrut: Müessesetü'r-risâle.

San'ânî, A., 1991, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm.* thk.: Abdülmü'tî E. Kal'acî, Beyrut: Darü'l-ma'rife.

- Sarı, M. A., 2001, "İtkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23: 464.
- Seber, A., 2006, "Necmeddin et-Tûfî'nin "el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr" İsimli Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2006): 25-59.
- Sebt, Hâlid b. Osman, 2001, *Kavâidu't-tefsîr: cem'an ve diraseten*. Medine: Dâru İbn Affân, 1421.
- Kitâbü Menâhili'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân li'z-Zürkânî: Dirâse ve takvîm*. Kahire: Dâru İbn Affân li'n-neşr ve't-tevzî'.
- Serinsu, A. N., 1994, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*. İstanbul: Şûle Yayınları.
- 2008, *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şûle Yayınları.
- Sezgin, F., 1967-1984, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*. Leiden: E. J. Brill.
- Sevinç, S., 2012, "İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Sıcak, A. S., 2013, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Subhî es-Sâlih, 1974, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-ilm li'l-melâyîn.
- 2008, *Kur'ân İlimleri*. trc.: M. Said Şimşek. Konya: Kitap Dünyası Yayınları.
- Süyûtî, C., t.y., *el-Hâvî li'l-fetâvî*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî.
- 1987, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr.: M. Dîb el-Buga. Beyrut: Dârü İbn Kesîr.
- 1983, *er-Red alâ men ahlede ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihâde fî külli asrin farz*. nşr.: Halîl el-Meys. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- 1982, *et-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr*. nşr.: Fethî A. Ferîd. Riyad: Dârü'l-menâr.
- 1983, *Takrîrü'l-istinâd fî teysiri'l-ictihâd*. nşr.: Fuâd A. Ahmed. İskenderiye: y.y.
- 1989, *Tarzü'l-imâme* (Şerhu makâmâti Celâlidîn es-Süyûtî içinde). nşr.: Semîr Mahmûd ed-Derûbî. Beyrut: y.y.
- 1975, *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*. nşr.: E. M. Sartain. Cambridge: Cambridge University.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, 1980, *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye. 1979, *er-Risâle*. thk.: Ahmed M. Şakir, Kahire: Dârü't-türâs.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ, 1997, *el-Muvâfakât*. nşr.: Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Huber: Dârü İbn Affân.
- Şensoy, S., 2006, "Nazmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXII, s. 464-466. İstanbul: TDV Yayınları.

- Şürbecî, M. Y., 2001, *el-İmâmü's-Süyûtî ve cühûduhû fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dimeşk: Dâru'l-mekdebî.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, 1955-1969, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr.: Ahmed M. Şâkir ve Mahmûd M. Şâkir. Kahire: Müessesetu'r-risâle.
- Taşköprizâde A. E., 1968, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde*. nşr.: Kâmil Bekrî ve Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Tirmizî, 1937, *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr.: Ahmed M. Şâkir. Kahire.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî N. Süleymân b. Abdilkavî, 1977, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. nşr.: Abdülkadir Hüseyin, Kahire: Mektebetü'l-âdâb.
- Turgut, A., 1991, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Ulu, A., 2010, "Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. XXXIX, s. 328-330. İstanbul: TDV Yayınları.
- 2011, "Tebeu't-Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. XXXX, s. 217-218.
- Uzun, N., 2011, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsîr İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yıldırım, H., 2005, "Necmeddin Tûfî'nin "el-İksîr fî ilmi't-Tefsîr" Adlı Eserinin Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi.
- Yılmaz, M. F., 2006, "Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. XXXI, s. 569-571. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yusuf, M. H. R., 2002, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-ziriklî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Ş. M., 1963, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr.: Ali M. el-Bicâvî. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye.
- Zehebî, M. H., t.y., *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Beyrut: y.y.
- 2017, Tefsirde Aşırı Yorumlar. trc.: Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Zerkeşî, B., 1994, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr.: Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- 1988, *el-Bahrü'l-muhît*. nşr.: Ö. Süleyman el-Eşkâr ve A. Ebû Gudde. Küveyt: y.y.
- Zerzûr, A. M., 1991, *Ulûmü'l-Kur'ân: medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.
- 1980, *el-Kur'ân ve nusûsuhû*. Şam: y.y.
- Zürkânî, M. A., 1996, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-Arabî.